

כלכלה, חברה ומדיניות פנים

סוגיות אישיות ולאומיות בזהות הנוער היהודי החילוני בארץ-ישראל
בשנות העשרים והשלושים כפי שהן משתקפות בעיתוני הגימנסיות
העבריות העירוניות

יובל דרור

מבוא: מטרות המחקר על רקע המחקר הקיים

העוסק בחינוך הישראלי מן הראוי שיחקור כל סוגיה שהוא דן בה לכל הפחות בתקופה המעצבת של הבית הלאומי בתקופת המנדט הבריטי (1918-1948), ולעתים אף את שורשיה בשלהי התקופה העות'מנית, בראשית הציונות. למאמר שתי מטרות משלימות, תוכנית ומתודולוגית, הקשורות בהנחת יסוד זו, והן: לחקור סוגיות אישיות ולאומיות בזהות הנוער היהודי החילוני בארץ-ישראל בשנות העשרים והשלושים; ולהציע מקור היסטורי שיתוסף למחקרי זהות של 'דור בארץ' היישובי מזה ושל הנוער היהודי במדינת ישראל מזה, הדנים בסוגיות אלו רק ממלחמת ששת הימים ואילך.

המטרה התוכנית היא שרטוט מספר סוגיות אישיות ולאומיות בזהות הנוער דאז, על-פי עיתוני הגימנסיות העבריות בארץ-ישראל בשנות העשרים והשלושים, שמהוות חלקים (לעתים סותרים) מזהותו האישית והקבוצתית של הנוער היהודי העירוני דאז. נקטתי במאמר את המונח הממעיט 'סוגיות בזהות' ולא את המונח המורכב 'זהות'. שלומית לוי מציינת שחוקרים שונים בספרות הפסיכואנליטית והפסיכולוגית 'מתייחסים להיבטים שונים של המושג [זהות, י"ד], [ו]אי לכך זכה המושג להגדרות רבות ואף סותרות'. היא מציינת סוגי זהויות שונים ומבחינה בין 'זהות אישית' ל'זהות קבוצתית' ('זהות אתנית' כלולה בזה האחרונה).¹ יונתן נָפֶר ונורמן סולומון, הדנים בזהות היהודית החדשה באירופה, מגדירים 'זהויות יהודיות' מורכבות, הקשורות לארצות מוצא, לזרמים ביהדות, ולמעגלי המשפחה והקהילה, הלאום והעולם (קרי התרבויות האירופיות).² המונח המורכב 'זהות' נקשר אפוא במחקר העולמי,

1. שלומית לוי, 'מרכיבי הזהות היהודית כמניעי הודהות יהודית בקרב נוער ומבוגרים יהודים בישראל בשנים 1967-1982', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1985, עמ' 1-10.
2. ראו: Jonathan Webber, 'Modern Jewish Identities', in: idem (ed.), *Jewish Identities in the New Europe*, London and Washington 1994, pp. 74-85; Norman Solomon, 'Judaism in the New Europe: Discovery or Invention?', *ibid.*, pp. 86-98

היהודי והישראלי, בעיקר לפן האידיאולוגי-האתני ואילו אני חקרתי סוגיות לאומיות מוגדרות, ואף סוגיות אישיות.

מסקירת הספרות בתחום הזהות, שתפורט בהמשך הדברים, עולים גם מונחים אחרים, כוללניים עוד יותר – 'תרבות', 'עולם', 'פנים', 'דיוקן' וכו' – שאינני מתיימר להביא במאמר אחד. גם רחל אלבוים-דרור עומדת על מורכבותה של תרבות הנוער הארץ-ישראלי, על ריבוי 'קולותיה' ועל הצורך לחקור את דקויותיה:

הרבדים השונים של תרבויות נוער שהתפתחו בארץ מאז העלייה הראשונה ב-1882 הודבקו אלו לאלו, והושטחו לכדי דגם אחד – 'דור בארץ' – שמסמל ומבטא אותו בעיקר דור הפלמ"ח, דור מלחמת השחרור. [...] 'דור בארץ' הטיל את צלו על כל היחידות הדוריות שקדמו לו [...] הקיבעון על נוער תש"ח רושש את חקר השיח של תרבויות נוער אחרות שקדמו לו, והאטים קולות אחרים הסוטים מן הסיפר המרכזי [...] הנעדר – כל מה שנגנו ונעלם, חשוב לא פחות ממה שנותר והפך לתרבות הקאנונית [...] קיימת התעלמות מן הפריפריה ומכל מה שנמצא בשלבים הנמוכים בהיררכיה האידיאולוגית הצינונית, כמו התרבויות הפופולריות של הנוער, במידה שאלו לא תאמו את האתוס הצינוני המגשים. ובולטת התייחסות ביקורתית אל 'השוליים'. גם כששוליים אלו היוו רוב מבחינה מספרית.³

בשל כך בחרתי להתמקד בסוגיות שונות, קנוניות ושוליות, בחיי הנוער העברי החילוני הלומד בארץ-ישראל בשנות העשרים והשלושים.

מבחינה מתודולוגית בא המאמר להראות את הפוטנציאל המחקרי הרב הטמון בעיתוני בתי-הספר כמקור חשוב היכול להשלים את מחקרי הזהות הקיימים מן ההיבט ההיסטורי. את מחקרי הזהות האלה ניתן לחלק לשתי קבוצות עיקריות: האחת עוסקת בתקופת היישוב והאחרת במדינת ישראל. דמותו של הצבר היישובי, בן 'דור בארץ' או 'דור תש"ח' נחקרה בעיקר משנות השבעים ואילך – דיוקן דור הלוחמים,⁴ השתקפותו בספרות⁵ ועוד.⁶ מחקרים אלו מדגישים את הפן הערכי ואת הפן הפוליטי של ה'דור'. רוב המחקרים מתמקדים באוכלוסיות או בהיבטים מסוימים שלו: רחל אלבוים-דרור ב'תרבות הנוער של העליות

3. רחל אלבוים-דרור, "הוא הולך ובא, מקרבנו הוא בא העברי החדש" – על תרבות הנוער של העליות הראשונות, אלפיים, 12 (1996), עמ' 105.

4. עמנואל סיון, דור תש"ח: מיתוס, דיוקן וזיכרון, תל-אביב 1991; אורי בן-אליעזר, דרך הכוונת: היווצרותו של המיליטריזם הישראלי, 1936-1956, תל-אביב 1995.

5. גרשון שקד, הסיפורת העברית 1880-1980, ג: המודרנה בין שתי מלחמות – מבוא ל'דורות בארץ', תל-אביב 1988.

6. יובל דרור, 'דור תש"ח בין 'דורות בארץ' – זהותו, יחסו ליהדות ולערכים והגדרות ה'דור', קתדרה, 81 (1996), עמ' 133-159.

הראשונות,⁷ יונתן שפירא בבני המנהיגים;⁸ אלון קדיש ב'עולמן' של ההכשרות המגויסות בפלמ"ח;⁹ מרק רוזנשטיין בחינוך 'היהודי החדש' – 'הזיקה למסורת היהודית' בגימנסיות העירוניות;¹⁰ ונרית רייכל ב'מקומה של ההשכלה הכללית בחינוך העברי' למגוריו השונים, אך רק עד אמצע שנות השלושים.¹¹ גם חוקרי זרם העובדים דנים רק חלקית בזהות הניכר הזרם הזה בעיר ובכפר.¹²

קבוצת משנה במחקרי הזהות של תקופת היישוב מקיפה קצת יותר ומגיעה גם לשנות המדינה. אניטה שפירא משרטטת דיוקן כולל של 'דור בארץ'¹³ ויחסו לערבים.¹⁴ דן הורוביץ מסכם את דמות 'דור תש"ח' – דיוקן עצמי' בספרו המתחיל ביישוב ומסתיים במדינה.¹⁵ אמנון רובינשטיין מנמק בבדיקה חוזרת שערך בשנות התשעים מדוע 'אין עוד "צבר" מיתולוגי'.¹⁶ ספרו של עוז אלמוג מקיף עוד יותר ועוסק בצבר הלוחם, העובד והמטייל בארץ, מתלבט ביחסו לגולה, מסתפק במועט וחי בחבורה, בתקופת היישוב ובמדינת ישראל כאחד.¹⁷

חקר עיתונות התלמידים של שנות העשרים והשלושים יכול אפוא להוסיף פנים שלא נחקרו דיים בזהותם האישית והלאומית של בני היישוב.

מחקרי הזהות של הנוער היהודי במדינת ישראל, שהחלו להיערך בשלהי שנות ה-60, מתרכזים בתקופות שלאחר מלחמת ששת הימים ובתחום הלאומי והפוליטי. אליהו לואיס גוטמן ושלומית לוי בדקו במחקרים אלו ערכים ועמדות של הנוער הלומד בישראל¹⁸ ו'מרכיבי זהות כמניעי הוזהות' בתחום היהדות¹⁹ עד ראשית שנות השמונים. שמעון הרמן²⁰ וממשיכו

7. אלבוים-דרור (לעיל הערה 3).
8. יונתן שפירא, עילית ללא ממשכים, תל-אביב 1984.
9. אלון קדיש, למשק ולנשק: ההכשרות המגויסות בפלמ"ח, תל-אביב 1995.
10. מרק רוזנשטיין, "היהודי החדש": הזיקה למסורת היהודית בחינוך התיכוני הציוני הכללי בארץ-ישראל, מראשיתו ועד קום המדינה, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1985.
11. נרית רייכל, 'בין "קרתנות" ל"אופקי תרבות" – מקומה של ההשכלה הכללית בחינוך העברי בארץ-ישראל, 1882-1935', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב 1994.
12. שמעון רשף, זרם העובדים בחינוך: מקורותיה ותולדותיה של תנועה חינוכית בשנים תרפ"א-תרצ"ט, תל-אביב 1980; יובל דרור, החינוך החברתי-ערכי ב'זרם העובדים' בתקופת המנדט הבריטי (1921-1948), תל-אביב 1994.
13. אניטה שפירא, 'דור בארץ', יהודים חדשים יהודים ישנים, א, תל-אביב 1997, עמ' 122-154.
14. אניטה שפירא, חרב היונה: הציונות והכוח 1881-1948, תל-אביב 1992.
15. דן הורוביץ, תכלת ואבק: דור תש"ח – דיוקן עצמי, ירושלים 1993.
16. אמנון רובינשטיין, מהרצל עד רבין והלאה: מאה שנות ציונות, ירושלים ותל-אביב 1997, עמ' 183-216.
17. עוז אלמוג, הצבר – דיוקן, תל-אביב 1997.
18. שלומית לוי ואלהו לואיס גוטמן, ערכים ועמדות של הנוער הלומד בישראל, ירושלים 1974, וכן מהדורת 1976.
19. לוי (לעיל הערה 1).
20. שמעון הרמן, זהות יהודית: מבט פסיכולוגי-חברתי, ירושלים 1980.

אורי פרגו²¹ עסקו בשנות השמונים בסדרת מחקרים ב'זהות היהודית' של הנוער, שהסתייעה ב'דפוסים של זהות לאומית בישראל', שראובן כהנא סיכם כבר ב-1968.²² ב-1987 נבחנו במכון ון-ליר 'עמדות פוליטיות וחברתיות בקרב בני נוער',²³ ושנה לאחר מכן בחנו משה ברנט, יוסף אגסי ויהודית בובר-אגסי 'תודעה לאומית ישראלית' של נוער לומד, השונה לטענתם מהזהות היהודית הרוחת, הרואה בישראל בראש ובראשונה מדינת העם היהודי.²⁴ זאב בן-סירא מצא ב-1995 אצל מתבגרים ישראלים-יהודים עמדות וערכים מנוגדים בתחום 'ציונות מול דמוקרטיה'.²⁵ ב-1998 בחנו אפי יוכטמן-יער ועמיתיו 'עמדות אישיות, חברתיות ולאומיות של הנוער הישראלי בשנת היובל'.²⁶ מקיפה ונוגעת לזהות הלאומית של כלל הציבור היישובי והישראלי היא התאוריה של אליעזר דון-יחיא וישעיהו ליבמן בדבר 'הדת האזרחית' שהתפתחה בישראל לצד הדת המסורתית במעבר מהיישוב למדינה, אשר חלו בה שינויים בעקבות מלחמת ששת הימים והמהפך הפוליטי ב-1977.²⁷

קבוצת משנה במחקרי הזהות של הנוער היהודי בישראל עוסקת באוכלוסיות או בהיבטים מצומצמים יותר של הזהות. יש חוקרים שבהנו את הנערים שבגרו במבט לאחור: ב-1979 בדקו רינה שפירא וחוה עציוני-הלוי את השאלה 'מי אתה הסטודנט הישראלי?',²⁸ ב-1979 חקרו רינה שפירא, חיים אדלר ואחרים את 'עולמם החברתי של בוגרי תנועות הנוער בישראל' וחיפשו קשר בין שני המחקרים,²⁹ וב-1999, כעבור עשרים שנה, חזרו שפירא ואדלר עם שרי פייר על המחקר השני.³⁰ יאיר אורון נדרש ב-1999 ל'זהות היהודית-ישראלית' של פרחי ההוראה במכללות החינוך, ומיפה אותה על הרצף חילוני-מסורתי-דתי-לאומי-חרדי.³¹ יצחק קשתי, רבקה איזיקוביץ ועמיתיהם עסקו ב'פנים משתקפות במראה: תרבויות בישראל בשנות התשעים' במבט רטרוספקטיבי, שחלקו עוסק בגילאי הנעורים.³²

21. אורי פרגו, 'הזהות היהודית של נוער ישראלי, 1965-1985', יהדות זמננו, 5 (1989), עמ' 259-285.
22. ראובן כהנא, 'דפוסים של זהות לאומית בישראל', בתוך: שמואל נח אייזנשטדט ואחרים (עורכים), חינוך וחברה בישראל, ירושלים, 1968, עמ' 39-56.
23. מינה צמח, עמדות פוליטיות וחברתיות בקרב בני נוער, תל-אביב וירושלים, 1987.
24. משה ברנט, יוסף אגסי ויהודית בובר-אגסי, תודעה לאומית ישראלית, תל-אביב, 1988.
25. זאב בן-סירא, ציונות מול דמוקרטיה, ירושלים, 1995.
26. אפרים יוכטמן-יער, נחמיה פרידלנד, עירית קינן, נתן שניידר, רובי נתנוון והגר צמרת, עמדות אישיות, חברתיות ולאומיות של הנוער הישראלי בשנת היובל, תל-אביב, 1998.
27. אליעזר דון-יחיא וישעיהו ליבמן, 'הדילמה של תרבות מסורתית במדינה מודרנית: תמורות והתפתחות ב"דת האזרחית" בישראל', מגמות, כח, 4 (1984), עמ' 461-486.
28. רנה שפירא וחוה עציוני-הלוי, מי אתה הסטודנט הישראלי?, תל-אביב, 1973.
29. רנה שפירא ואחרים, חולצה כחולה וצווארון לבן: מחקר על עולמם החברתי של בוגרי תנועות נוער בישראל, תל-אביב, 1979.
30. רנה שפירא, חיים אדלר, שרי פייר, לא צריך נוסטלגיה: תנועות הנוער הן כאן ועכשיו - אבל קצת אחרת [...], תל-אביב וירושלים, 1999.
31. יאיר אורון, זהות יהודית-ישראלית, תל-אביב, 1993.
32. יצחק קשתי ורבקה איזיקוביץ (עורכים), פנים המשתקפות במראה: תרבויות בישראל בשנות התשעים, תל-אביב, 1996.

ארזה אברהמי, מרדכי בר־לב, מיכל פלגי, נעמה צבר בן־יהושע, דליה עמנואל ושמחה שלסקי חקרו במבט לאחור היבטים שונים בנוער הקיבוצי ובהותו.³³ אחרים בדקו סוגיות מלחמה, צבא ושלוש. ב־1992 חקרה גילה צור את 'עמדותיהם של בני נוער בישראל בנושאי מלחמה ושלוש', בהקשר למגוריהם במרכז הארץ ובאזורי ספר.³⁴ עפרה מייזלס וראובן גל, יחד עם עמיתיהם מהמכון הישראלי למחקרים צבאיים, בחנו בשלהי שנות השמונים ובראשית שנות התשעים עמדות של בני נוער בהשוואה לחיילי סדיר, קבע ומילואים, בסוגיות שונות בנושאי צבא, ביטחון וחברה, שנאה לערבים ומניעים לירידה מהארץ.³⁵ פנים מוגדרים מסוגים שונים מצויים בכתוביה של יצחק קשתי ומרדכי אריאלי, שגם הם ושותפיהם בחנו משלהי שנות השישים ואילך היבטים שונים של תרבות הנוער שכפנימיות.³⁶ מרבית החוקרים את זהות הנוער היהודי בשנים שלאחר מלחמת ששת הימים התרכזו בהיבטים האידאולוגיים של הזהות. היבטים אלו לא נבדקו בשני העשורים הראשונים למדינה (שהשלמתם דורשת מחקר היסטורי נפרד) וגם לא בתקופת היישוב. המאמר מדגים כיצד עיתוני הגימנסיות משנות העשרים והשלושים יכולים לשמש מקור נוסף בחקר שורשי הזהות של הנוער היהודי במדינת ישראל בסוגיות אישיות ולאומיות.

התקופה והמגזר הנחקרים

שנות העשרים והשלושים, בדומה למרבית התקופה המנדטורית, התאפיינו מצד אחד בגלי עלייה, בהתיישבות מגוונת (ערבים, מושבים, קיבוצים ומושבות), ומצד אחר במאורעות הדמים של תרפ"א (1920/1), תרפ"ט (1929), תרצ"ו-תרצ"ט (1936-1939), שהבליטו את בעיות הביטחון והקשר עם הערבים. בחרתי בשנים תרפ"ה-תרצ"ט (1925-1939) מאחר שמלחמת העולם השנייה שהחלה ב־1939 והשואה שממדיה נודעו בארץ רק בסוף 1942 הטילו צל כבד על היישוב ושיבשו את אורח חייו הרגיל. שנים אלו מחייבות אפוא התייחסות מיוחדת ונפרדת, וכך עולה גם מהממצאים שלי על תגובתם של תלמידי זרם העובדים לשואה: מילדי הגן ועד 'כיתות ההמשך' התיכוניות של זרם זה.³⁷

33. ראו מאמריהם בתוך: יובל דרור (עורך), החינוך הקיבוצי בסביבתו, תל־אביב 1997.

34. גילה צור, 'עמדותיהם של בני נוער בישראל בנושאי מלחמה ושלוש', עבודה לתואר מוסמך, אוניברסיטת תל־אביב 1992.

35. עפרה מייזלס, ראובן גל ואלי פישוף, תפיסות עולם ועמדות של תלמידים בבתי ספר תיכוניים כלפי נושאי צבא ובטחון, זכרון־יעקב 1989; עפרה מייזלס וראובן גל, שנאה לערבים בקרב תלמידים יהודיים בבתי ספר תיכוניים, זכרון־יעקב 1989; הלנה סינה דסביליה (עורכת), נוער ישראלי, חיילים ומילואימניקים: עמדות ותפיסות בנושאי צבא, ביטחון וחברה, זכרון־יעקב 1992.

36. למשל: יצחק קשתי ואחרים, חיי יומיום בפנימיות נוער, תל־אביב 1991; יצחק קשתי, שמחה שלסקי ומרדכי אריאלי (עורכים), קהילות של נוער: עיונים בחינוך הפנימייתי בישראל, תל־אביב 2000.

37. ראו: יובל דרור, 'התגובה של "זרם העובדים" על השואה בשנים 1943-1948: הצעת מודל תהליכי טיפול חינוכי במשברים לאומיים קשים', טורא, ב (1992), עמ' 250-269.

כאן אתמקד ב'קולות' מוגדרים וחסרים של הנוער היהודי העירוני החילוני הלומד, מגזר חשוב שהמחקר ההיסטורי עסק עד כה בעיקר בהיבטיו הישראליים והיהודיים ורק מעט בעולמו האישי. את הנוער הזה ניתן לזהות בבירור בגימנסיות העבריות בערים תל-אביב, ירושלים וחיפה, שחברי כל תנועות הנוער למדו בהן, אך גם בבתי-הספר שיפורטו להלן. הדילמות שיוצגו כאן רק מדגימות את מורכבותה הרבה של דמות הנוער העברי הארץ-ישראלי, שריבוי פניו מחייב מחקר מעמיק.

יש לזכור שבגימנסיות דאז היו שמונה כיתות, אשר כונו 'מחלקות', מכיתה ה' (המחלקה הראשונה) ועד כיתה י"ב (המחלקה השמינית). בחלקן היו גם 'מכינות' – כיתות א'-ד' ש'הזינו' אותן. כלומר, היה בהן ייצוג גם לשלהי עולם הילדות וגם לתקופת הנוער שבעיר.

הנוער הלומד והנוער העובד בישראל כבר נחקרו במחקרי עמדות וערכים שונים, בנפרד – ברוב המחקרים שצינו לעיל, במחקריו של לוטן על 'הנוער העובד והלומד'³⁸ ועוד. מקרב הלומדים יצאו בדרך-כלל האליטות השונות,³⁹ אך היו בהם גם 'תרבות סלונית' ושאיפות ללמוד בחוץ לארץ, שהוצנעו משום שלא היו לגיטימיות מבחינה ציונית. לכן בחרתי להשלים מעט את התמונה ולהצביע על דרך מחקרית נוספת לכיווני המחקר הקיימים לגבי מגזר מרכזי ומורכב זה, ובתולדות החינוך העברי בכלל. התמקדתי במגזר החילוני בלבד מאחר שדמות הנוער הציוני-דתי והחרדי זקוקה למחקר נפרד, המחייב כלים תאורטיים מורכבים. תחילה אציג את הגימנסיות העירוניות של שנות העשרים והשלושים ולאחר מכן אציין כיצד דגמתי את העיתונים שלהן.

לפי רשימות בתי-הספר ב'ספירה הכללית של מוסדות מחלקת החינוך' בשנים הנדונות,⁴⁰ מדובר בראש ובראשונה בגימנסיות העבריות הוותיקות בשלוש הערים הגדולות: הגימנסיה העברית 'הרצליה' שנוסדה ב-1906 בתל-אביב, הגימנסיה העברית ברחביה שנוסדה ב-1908 בירושלים, ובית-הספר 'הריאלי העברי' שנוסד ב-1913 בחיפה. עם היווסדם של הזרמים בחינוך בשנת 1920/21 נמנו שלוש הגימנסיות האלה עם זרם החינוך הכללי.

ב-1920 נוסד בתל-אביב 'בית-הספר התיכוני למסחר' שהיה בבעלות ציבורית ובפיקוח הזרם הכללי. מאמצע שנות העשרים ואילך נוסדו גם גימנסיות פרטיות בתל-אביב: הגימנסיה הריאלית 'הלפריץ', גימנסיה 'נורדיה', והגימנסיה הריאלית 'בלפור' ב-1931.⁴¹ משנה זו ואילך נוסדו גימנסיות פרטיות נוספות, רובן ככולן בתל-אביב, למעט גימנסיה 'בגרות' בירושלים וגימנסיה 'ביאליק' בחיפה.

בשנות השלושים נוסדו בתי-הספר המחוזיים של הזרם החילוני השני, זרם העובדים, ובהם כיתות המשך תיכוניות, ותחילה כיתות ט'-י' בלבד. בתי-ספר אלו מוקמו במתכוון

38. מיכאל לוטן, עמדות וערכים בתנועת הנוער, בית ברל 1964.

39. שפירא, עילית ללא ממשיתים.

40. הספירה הכללית של מוסדות מחלקת החינוך בשנות ה-20 וה-30, ארכיון לחינוך היהודי בישראל ובגולה [להלן: אח"י] 9.26/1; 9.26/3.

41. יוסף עזריהו, כתיב יוסף עזריהו, ג, החנוך העברי בארץ-ישראל, רמת-גן 1954, עמ' 201-202.

סוגיות אישיות ולאומיות בזהות הנוער

בכפר, בעיקר בשולי הערים הגדולות: בגבעת השלושה שליד תל-אביב, ביגור שליד חיפה, ובבית-הספר בכפר-ילדים בעפולה.⁴² מסיבות אלו אין המחקר עוסק בבתי-הספר של זרם העובדים.

באמצע שנות השלושים החלו להיווסד בתי-ספר תיכוניים חילוניים (וציוניים-דתיים). למרות קרבתם האידיאולוגית של רבים ממוריהם של בתי-הספר החילוניים לזרם העובדים, בתי-ספר אלו הסתפחו בהדרגה לזרם הכללי, שהיה מורגל בגילאי התיכון. בית-הספר התיכון 'חוגים' נוסד בחיפה בשנת 1934/35,⁴³ ובשנת 1942/43 (תש"ג) סיים מחזור הבוגרים הראשון את בית-הספר (שבעה תלמידים). בית-הספר התיכון בית-הכרם (לימים 'התיכון שליד האוניברסיטה העברית') נוסד ב-1935/36 ליד בית-המדרש למורים העברי (שתחילתו בסמינר 'עזרה' בראשית המאה העשרים).⁴⁴ בית-ספר זה העמיד כבר במחזורו הראשון ב-1938/39 23 בוגרים, בשנה שלאחר מכן 32 בוגרים, ובשנת תש"ג - 47 בוגרים.⁴⁵ בית-הספר 'תיכון חדש' נוסד בתל-אביב ב-1937/38, ובשנה זו כבר סיימו שבעה בוגרים את לימודיהם בו.⁴⁶

שיטת המחקר: 'בבתי ספר שונים יוצאים לאור עיתונים רבים' - מדגם של עיתונות בבתי-הספר התיכוניים העירוניים בארץ-ישראל בשנות העשרים והשלושים

כדי לחקור כיצד משתקפת דמותו של הנוער העברי החילוני בשנות העשרים והשלושים דרך הפריזמה של עיתונות התלמידים בבתי-הספר התיכוניים העירוניים, אתמקד בעיתונים של שלוש הגימנסיות העבריות הוותיקות, גימנסיה 'הרצליה' בתל-אביב, הגימנסיה העברית בירושלים ובית-הספר 'הריאלי' בחיפה, של ארבע הגימנסיות הפרטיות העיקריות בתל-אביב בשנות השלושים, בית הספר התיכוני למסחר, גימנסיה 'נורדיה', גימנסיה ריאלית 'בלפור' וגימנסיה ריאלית 'הלפרין', ושל בית-הספר התיכון בית-הכרם בירושלים - שמונה בתי-ספר תיכוניים בערים, שהם הרבה מעבר למדגם מייצג.

בחרתי בעיתוני בתי-הספר כסוגה עשירה ומיוחדת, שכבר שימשה חוקרים שונים (למשל רוזנשטיין,⁴⁷ לוי⁴⁸ ואלמוג⁴⁹) כחלק מכלי מחקר אחרים. החידוש המתודולוגי כאן הוא גם בהסתייעות הבלעדית במקור זה.

42. דרור, החינוך החברתי-ערכי ב'זרם העובדים' בתקופת המנדט הבריטי.
43. יהודה רדאי ויעקב הוד (עורכים), כנס בוגרים: בית-הספר התיכון 'חוגים' חיפה, חיפה 1960.
44. ניסן שיינין, התהליך האקדמי של הכשרת מורים בישראל, ירושלים 1996.
45. יובל שנים לבית-הספר התיכון שליד האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 1987, עמ' 133-134.
46. בית-הספר התיכון החדש, תל-אביב: ראשי פרקים לתולדותיו, תל-אביב 1939.
47. ראו: רוזנשטיין (לעיל הערה 10).
48. אריה לוי, 'כתיבה של תלמידי כיתה ו' מחוץ לבית-הספר - קריאה וכתיבה בבית-הספר ובחיי יומיום', מעגלי קריאה, 20 (1991), עמ' 77-90.
49. אלמוג, הצבר - דיוקן.

השבוע, עיתון תלמידי הגימנסיה הריאלית 'הלפרין', פירט ב־1934 את 'העיתונים בבית הספר':

בבית־ספרינו כידוע מופיעים כיום עיתונים אחדים, אך רבים יותר הם העיתונים שהופיעו. והנה רשימה מפורטת של העיתונים שהופיעו בבית הספר וגם מופיעים בו כיום: 'המתמיד' (ג' גיליונות); 'השבוע' (י"ב גיליונות), 'התלמיד' (א' גיליון), 'כיתתנו' (ה' גיליונות), 'מחלקתי' (גיליון אחד). מהעיתונים האלה עודם מופיעים 'השבוע' המחודש, 'כיתתנו' ו'מחלקתי'. בקרוב יופיעו עוד שנים, 'מחלקתי' ו'במכינה', של תלמידי כיתה ד' של בית הספר.⁵⁰

הריבוי והתחלופה של העיתונים המחלקתיים והבית־ספריים הובילו לנסיונות להוציא בטאון תלמידים עירוני או ארצי, למשל ב־1935 בתל־אביב, על־פי דיווחו של השבוע במאמר המערכת שלו:

בבתי ספר שונים יוצאים לאור עיתונים רבים – שלושה ארבעה [...] ויש בתי־ס שבהם מופיעים יותר מעשרה – אבל עיתון אחד שיאחד את כל העיתונים אין עדיין. השבוע התקיימה אספה של באי־כוח העיתונים בבתי־ס אחדים בת"א [...] [ש]הסכימו לעבוד עבודה משותפת, וגם נתקבלה הצעה להוציא לאור עיתון אחד שיופיע בכל בתי הספר.⁵¹

השבוע אמנם נדפס במכונת ספירט פשוטה, אולם הצטיין בגיוון גליונותיו: גליונות לחגים ולציון אישים (דינוגוף, אז"ר, אוסישקין, ארלוזורוב וז"ל); השבוע לקטנים שבכיתות הנמוכות, השבוע מצוייר, השבוע הספרותי (שהיתה לו גם מהדורה היתולית) ועוד. בדומה לו הופיעו גם בבתי־ספר תיכוניים אחרים גליונות של קבוצות, 'קלובים' או חוגים מיוחדים. מערכות העיתונים התייחסו לתפקיד ברצינות רבה – כפי שכותבת, למשל, מערכת אומר מחלקתנו, שהוציאה לאור הכיתה השישית בגימנסיה 'נורדיה' ב־1932:

חברים! זה מכבר שמורגש פרוד במחלקה [...] כתוצאה מכל המצב הזה נוצר העיתון [...] בעיתון אפשר יהיה לברר את כל העניינים הפנימיים של התלמידים בבית הספר – אולם על העיתון גם להיות כלי ביטוי לכל הרגשותינו ורעיונותינו. עליו לשקף את ההווי הפנימי של הכיתה [...] העיתון יתן מקום גם ליצירות ספרותיות ומדעיות בכל השטחים [...] [ל]שאלת הספורט וכו'. מדור מיוחד קבענו לאחת השאלות המעסיקות את התלמידים בעיקר והיא שאלת בית הספר ותנועת־הנוער.⁵²

כל העיתונים פנו אל התלמידים בבקשה לכתוב חומר מגוון ברוח זו, הכריזו על תחרויות ספרותיות, העניקו פרסים לפותרי החידות ועוד.

50. השבוע (ארלוזורוב), יב, תרצ"ד, עמ' 1.

51. השבוע (חנוכה), לט, תרצ"ה, עמ' 1.

52. אומר מחלקתנו, א, תרצ"ב, עמ' 1.

למחקר עיתוני בתי-הספר גם חסרונות אחדים. במרבית העיתונים רק חלק מהכתובים התומים, ולכן אי אפשר לערוך ניתוח השוואתי בין בנים לבנות, בין בני הארץ לעולים, בין צעירים למבוגרים יותר, ועוד. לכן גם לא ניתן לזהות מה כתבו חברי המערכת הפעילה ומה תרמו שאר התלמידים, כלומר, אם באו לידי ביטוי בעיתונים האלה גם 'קולות' נחבאים. בשל השוני הרב באורכם של הכתובים בעיתונים, אי אפשר לבצע ניתוח תוכן כמותי אלא ניתוח תוכן איכותי בלבד.

לצורך המחקר נדגמו באוסף עיתונות התלמידים שבארכיון החינוך היהודי בתל-אביב, אשר בו מצויים עיתוניהם של שמונה בתי-הספר התיכוניים שצוינו לעיל, כארבעה עיתונים לכל עשור: ארבעה עיתונים משנות העשרים וארבעה משנות השלושים, שיצאו בגימנסיות העבריות בתל-אביב ובירושלים (למעט גימנסיה 'נורדיה', שיש בנמצא רק עיתון אחד שלה), ורק שבעה עיתונים של בית-הספר 'הריאלי' בחיפה (המצויים בארכיון); מכל אחד ממוסדות החינוך גימנסיה 'בלפור', גימנסיה 'הלפרין', בית-הספר התיכון בית-הכרם בירושלים ובית-הספר התיכוני למסחר בתל-אביב, ממחצית שנות העשרים עד ראשית שנות השלושים, נדגמו ארבעה עיתונים. במונח 'עיתוני בתי-הספר' הכוונה לעיתונים מחלקתיים, כלומר של כיתות מסוימות, או לעיתונים של בית-הספר כולו. כמו כן נבחרו תשעה 'עיתונים ייחודיים' – מוספים ספרותיים ומצוירים, עיתונים של חוגים, קלובים ומחלקות – להשלמת התמונה. אלה כאלה נבחרו, במידת האפשר, על-פי 'מדגם מגוון מקסימלית' (maximum variation sampling),⁵³ המייצג את התופעה במרב האפשרויות של קיומה ב'שדה'. בסך הכול נותחו 53 עיתונים בהיקפים שונים – מרביתם יותר מ-10 עמודים.

למרות דגימתם המייצגת של העיתונים, 'ניתוח תוכן כמותי' (Quantitative Content Analysis)⁵⁴ לא יכול להועיל במקרה שלפנינו, שכן בניגוד למחקרים של ספרי לימוד (למשל, פירר וברטל⁵⁵) או עלוני קיבוצים (למשל, שור),⁵⁶ לא ניתן להחליט על 'יחידות ניתוח' אחידות: מדובר בעיתונים (ובכתובים הכלולים בהם) שהם בעלי אורך שונה, שתדירות הופעתם השתנתה תדיר, והישרדותם היתה מקרית ביותר, מאחר שהיתה תלויה במודעות ההיסטורית-ארכיונית של מורים, מנהלים ותלמידים. לכן ננקט כאן 'ניתוח תוכן איכותי' (Qualitative Content Analysis), הלוקח בחשבון מילה אחת או משפט אחד, אשר לעתים חשיבותם רבה לא פחות מקטעים ארוכים יותר.⁵⁷ החוקר האיכותי מעוניין לגלות לא רק את

53. Harry F. Wolcott, 'Posturing in Qualitative Inquiry', in: Margaret D. LeCompte, Wendy L. Millry and Judith Preissle (eds.), *The Handbook of Qualitative Research in Education*, New York 1992, pp. 3-52

54. ראו: נעמה צבר בן-יהושע, המחקר האיכותי בהוראה ובלמידה, גבעתיים 1990, עמ' 88-95.

55. ראו למשל: רות פירר, סוכנים של החינוך הציוני, אורנים ותל-אביב 1985; דניאל בר-טל, מכשולים בדרך אל השלום, ירושלים 1996.

56. ראו: שמעון שור, העלון בקיבוץ, חיפה 1983.

57. ראו: Bernard Berelson, *Content Analysis in Communication Research*, Glencoe, IL 1952.

שכיחות הקטגוריות והתפלגותן, אלא גם את מידת החשיבות שמיוחסת להן, היינו – את עוצמת התופעה. הוא מסתמך בדרך-כלל על קטגוריות איכותיות, המקבלות ביטוי מילולי תיאורי.⁵⁸ חלק ניכר מהמחקרים שהוזכרו לעיל, העוסקים בזהות מהיבטים שונים (ספרותיים, סוציולוגיים, פוליטיים וכד'), גם הם משתמשים ב'ניתוח תוכן איכותי' לצורך הדגמה. התלבטתי אם להשתמש בקטגוריות ניתוח תאורטיות חיצוניות (etic), שמכתיבה הספרות התאורטית, או למצוא קטגוריות פנימיות (emic), היינו, כאלה שהחומר עצמו מגדיר.⁵⁹ תחילה סברתי שאשתמש בקטגוריות חיצוניות, שייכללו ב'סכמת ניתוח'⁶⁰ על-סמך מחקרי זהות למיניהם ולתקופותיהם, שנמנו בראשית המאמר. אך ניתוח מדוקדק של החומרים שנאספו ונדגמו העלה כי עיתוני בתי-הספר עשירים פי כמה מהנמצא עד כה במחקר, שעיקרו, כאמור, מתמקד בתחום הערכי והפוליטי, ומקצתו מוגבל להיבטים ולמגזרים מסוימים. לפיכך יונתחו העיתונים שנדגמו על-פי הקטגוריות הפנימיות העולות מן העיתונים עצמם, ורק בדיון המסכם אדרש, לשם אימות והשוואה, למחקרי זהות שנערכו עד כה. הקטגוריות הפנימיות, המסכמות את דמותם של הילדים והנערים העירוניים בשנות העשרים והשלושים, תובאנה במחקר בלויית דוגמאות במעגלים קונצנטריים מתרחבים, אף-על-פי שקשה להפריד ביניהם: מהמעגל הקרוב, האישי והגימנסיאלי ('אני ובית-ספרי'), למעגל הלאומי, הארץ-ישראלי והיהודי ('אני, מולדתי ועמי'), ולמעגל הזולתי ('אני והאחרים בעולם'). הדיון בדוגמאות בכל קטגוריה פנימית יתייחס למחקר ההיסטורי ולמחקר העכשווי על הנוער הישראלי בסוגיה הנדונה ולקשר ביניהם. בדיון המסכם ייסגר המעגל התאורטי שהוחל בו: יצוינו חידושי של מחקר זה ותרומתו למחקר ההיסטורי ולמחקר העכשווי (וגם יוצעו כיווני מחקר בעתיד) על הסוגיות המורכבות שבקשרי 'אני' לארץ-ישראל מול הגולה והוץ לארץ, בפעילותו במסגרות הנוער השונות וביחסו לערבים ולעניים. כדי להביא את רוח הימים ההם, כל אחת מהכותרות פותחת בציטטות נבחרות מדברי הנוער דאז.

1. המעגל האישי הקרוב: אני ובית-ספרי

1.1 'עתידי' – תוכניות העתיד האישי של בן העיר בארץ ובחו"ל
 המעגל האישי של בני הנוער העירוניים דאז, כפי שהוא משתקף בעיתונות בתי-הספר שלמדו בהם, מכיל מעט מאוד שירים והגיגים כלליים, ולכן קשה לנתח אותם ולאפיין באמצעותם דמות קולקטיבית של כותביהם: על עתידי, לקראת החיים, תפילות למיניהן ועוד. לתוכניות העתיד האישי של תלמידי בתי-הספר התיכוניים מיוחד מקום נכבד בעיתוני הגימנסיה, ובכלל זה לדברי הבוגרים שהוזמנו גם הם לכתוב בהם. בעיתון בית-הספר התיכוני

58. ראו: צבר בן-יהושע, המחקר האיכותי בהוראה ובלמידה, עמ' 90, 95-96.

59. ראו: Norman K. Denzin and Yvonna S. Lincoln (eds.), *Handbook of Qualitative Research*, Thousand Oaks, CA, London and New Delhi 1994, pp. 26, 100

60. מרים בן-פרץ, 'ניתוח משווה של כמה מתוכניות הלימודים בביוולוגיה הנהוגות בביה"ס התיכון בישראל', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1977.

למסחר נכתב מונולוג עתידיני ארוך על 'שותפי' למסחר,⁶¹ וכן הצהרה על 'השאיפה להוראה' של אחת התלמידות.⁶² תלמידי הגימנסיה 'רחביה' בירושלים היו אידאליסטיים יותר:

זה כשמונה חודשים משגשגת בינינו תסיסה של שאיפה לעבודה וקבוצה מיוחדת התארגנה בשם 'הגרעין', ואשר מטרתה לצאת בקרוב לעבודה [...] ההכרה הלאומית והמוסרית מחייבת אותנו להתייחס לקבוצה זו ביחס של כבוד והערצה [...] [אך] אתם אינכם משתדלים להפיץ רעיון זה בין אחרים, אלא מצטמצמים בד' אמותיכם [...] ע"י הרשמים האחרונים אפשר לשפוט כי רק שנים או שלושה מיכם לקחו את עצמם בחשבון רציני להגשים את רעיון העבודה, כי אחרי אלה נמשכו גם האחרים מתוך חיקוי או ע"י השפעה.⁶³

רחל אלבוים-דרור מציינת שלפני מלחמת העולם הראשונה החליטה הסתדרות תלמידי הגימנסיות העירוניות על שני מסלולי עתיד לחבריה: 'דגניה', עבודה חקלאית בקבוצות דאז דגניה וכנרת; ו'קושטא', הכשרה לתפקידים פוליטיים על-ידי לימוד משפטים.⁶⁴ בשנות העשרים והשלושים התרחבו מסלולי הקריירה של בוגרי הגימנסיות, אך המרכיב הלאומי מילא בהם תפקיד נכבד. תחום החינוך נתפס כחלק מהשליחות הלאומית, וההשתלבות במסחר בארץ היתה היעד של הגימנסיות המסחריות. בבית-הספר 'הריאלי', ששמר על קשר עם בוגריו באמצעות 'יום בוגרים' והשתתפותם בעיתוני בית-הספר, נדונו שאיפות העתיד ביתר הרחבה. ב-1931 כתבה הנהגת שבט הצופים 'על שכבת המתבגרים בשבטנו', ציינה את עצמאותם של חברי השכבה 'הנמצאים בתקופת מעבר לחיים המעשיים' והוסיפה דברים על ה'תופעה המדאגה שמאות הצעירים העבריים הגומרים שנה שנה את בתי-הספר התיכוניים בארץ, רובם יוצא להמשיך את לימודיו בבתי-הספר הגבוהים, כאילו זוהי הדרך היחידה המובילה את הצעיר המתלמד אל סף החיים הריאליים'.⁶⁵ שנה לאחר מכן חידד את הבעיה המורה ואיש ההנהלה אריה כרוך בנאומו ביום הבוגרים, שנדפס בעיתון התלמידים:

ידוע לכולם הפולמוס המתנהל בעיתונות על עזיבת הבוגרים את הארץ, ועל זרימתם לאוניברסיטאות [...] התאמצות יתרה הכרוכה בהמשכת הלימודים מוצדקת כשהיא באה אחרי ניסיון מעשי [...] צריך ורצוי שתלמידי בית ספרנו יהיו חלוצים לרעיון הזה [הניסיון המעשי] בארץ [...] דרכו של הצעיר העברי המשכיל בימינו היא חלק מן הפרובלמה הגדולה של התאמצות עם ישראל להתוות לעצמו דרך של כבוד לחיים עצמיים.⁶⁶

61. בנתיבה, תרפ"ח, עמ' 11-15.

62. הלפיד, א, תרצ"ו, עמ' 6.

63. הניצן (ירושלים), ב, תרפ"ו, עמ' 4-6.

64. אלבוים-דרור (לעיל הערה 3), עמ' 117.

65. התלמיד, ג, תרצ"א, עמ' 8-10.

66. התלמיד, ד, תרצ"ב, עמ' 10-12.

שאיפות העתיד ל'ניסיון מעשי' בהתיישבות, שניתן להן ביטוי בעיתונות התלמידים, עלו בקנה אחד עם השאיפות הלאומיות הלגיטימיות, אך בין בוגרי הגימנסיות היו רבים שפנו לקריירה אישית, אפילו בחוץ לארץ. סטטיסטיקה שפורסמה בעיתון התלמיד של בית הספר 'הריאלי' על תנועת התלמידים באוקטובר 1931 לימדה שמ־60 תלמידים שסיימו את הלימודים בבית־הספר יצאו לחו"ל תשעה, מהם רק שניים ללימודים.⁶⁷ בעיתון אחר של בית־הספר 'הריאלי', ניצנים, פורסמו שני מכתבים 'מגמתיים' של בוגרים הראויים לחיקוי: האחד מתאר את עבודתו ההתנדבותית 'במחנה לילדי פליטים גרמניים ואוסטריים' באירופה, והשני כותב על הווי לימודיו באוניברסיטה העברית בירושלים.⁶⁸ תמונת המציאות בגימנסיות האחרות היתה בעייתית יותר מבחינת הבוגרים שיצאו לחו"ל. יוסף עזריהו סקר את בוגרי עשרים ואחד המחוזים של גימנסיה 'הרצליה' בשנים 1913-1933. מ־924 בוגרים,

65% מהם תופסים את מקומם בענפי החיים השונים בארצנו: בחקלאות (כ־20%; כשני שלישים מהם חברים ב'קבוצות' וב'קיבוצים'), באומנויות חופשיות (כ־38%), בפקידות (כ־20%), במדע וספרות (כ־3%), במסחר ועוד. כמה מהם ממלאים גם תפקידים אחראיים בחיי הציבור שלנו. כ־16% ממשיכים את השתלמותם בבתי־ס גבוהים בחו"ל, וכ־19% נשארו בחו"ל. כמה מאלה האחרונים עוסקים במקצוע המדע שבחרו כעובדים קבועים באוניברסיטאות או במכוניס בחו"ל, או כמורים לעברית.⁶⁹

אליעזר ריגר מנה שנים מספר מאוחר יותר את כלל 'בוגרי בתי־ספרנו התיכונים [חמש הגימנסיות העיקריות בתל־אביב, הגימנסיה העברית בירושלים ו'הריאלי' בחיפה, י"ד] הממשיכים את לימודיהם במוסדות השכלה גבוהים': מ־2459 בוגרים מוזמן היוסד תיכונים אלה ועד 1937 – אחוז הממשיכים את לימודיהם במוסדות השכלה גבוהים מגיע ל־43%!⁷⁰ באותם ימים התרכז החינוך הגבוה בארץ־ישראל באוניברסיטה העברית ובטכניון, שמסלולי הלימודים בהם היו מצומצמים, ועל כן למדו מאות מבוגרי בתי־הספר התיכוניים בחוץ לארץ. עיון בעיתונות התלמידים של הגימנסיות העירוניות מאשר אפוא חלק מהתזה של יונתן שפירא על 'החינוך לחלוציות בבתי הספר הכלליים':

בבתי הספר נוצרה סתירה. הם חינכו להערצת החלוצים כמורי הדרך וכמגשימים של הרעיון הציוני הלאומי, ויחד עם זאת הכשירו את תלמידיהם ללימודים אוניברסיטאיים ולמקצועות לא גופניים [...] ילידי הארץ בוגרי בתי הספר התיכוניים ויתרו על מסלול קידום חלוצי לטובת קריירה אישית בפקידות, בניהול ובמקצועות חופשיים, ובכך ויתרו למעשה על קריירה ציבורית פוליטית.⁷¹

67. שם, עמ' 13.

68. ניצנים, א, תרצ"ט, עמ' 44-47.

69. עזריהו, החנוך העברי בארץ־ישראל, עמ' 191-192.

70. אליעזר ריגר, החנוך העברי בארץ ישראל, ב, תל־אביב 1940, עמ' 220-221.

71. שפירא, עילית ללא ממשיכים, עמ' 87-88.

עזריהו וריגר מראים, בניגוד ליונתן שפירא, שמקרב בוגרי בתי-הספר התיכוניים פנו גם רבים לקיבוץ ולמושב. עם זאת, הדילמה העיקרית שציין שפירא – הבחירה בין דאגה לעתיד האישי לעומת הדאגה לעתיד הלאומי – אכן התקיימה. הקול הקרייריסטי האישי שהיה קיים במציאות הושתק, או לפחות הוצנע בעיתונות התלמידים, משום חוסר-הלגיטימיות שלו, בוודאי בעניין עזיבת הארץ, ולו רק לצורכי לימודים.

מה ניתן ללמוד מהמחקר ההיסטורי על בעיות דומות בהווה? ב'רווחה אישית בעתיד' של הנוער הלומד בישראל, שבראשה 'יחסי משפחה טובים' ו'הישגים טובים בלימודים' עסקו כבר לוי וגוטמן בשנות השבעים.⁷² אוריינטציית העתיד של המתבגרים – תמונת העתיד שהנוער בונה לעצמו – היא תחום מחקר שהתפתח רק בשנות השמונים והתשעים, המראה גם את השפעתם של אירועים היסטוריים ושינויים חברתיים על התפתחותם האישית של בני התקופה.⁷³ בארץ חוקרת רחל סגינר את ההיבטים ההשוואתיים, הישראליים והבין-לאומיים של אוריינטציה זו. בין השאר היא בוחנת כיצד השפיעו מלחמת לבנון, מלחמת המפרץ והשינויים בחברה הישראלית והקיבוצית בשנים 1982-1992 על תלמידי תיכון בעיר ובקיבוץ. סגינר מראה שיש שינויים בשתי האוכלוסיות: בולטת ההשקעה בקידום האישי על חשבון תרומה לחברה בכלל, ובמסגרת השירות הצבאי בפרט.⁷⁴ מגמות אלו נמצאו גם בעבודה נוספת שלה, שבה חקרה את תלמידי בית הספר 'הריאלי' בשנות התשעים.⁷⁵ אין בנמצא מחקרים היסטוריים או חברתיים מפורטים על אוריינטציית העתיד של הנוער הארץ-ישראלי והישראלי משנות הארבעים עד שנות השמונים, אך נראה שדילמת הקריירה האישית והמשימות הלאומיות נותרה בעינה בבתי-הספר התיכוניים, ומחקרים היסטוריים על שנים אלו יוכלו להשלים את התמונה.

2.1 "חוק הקולנוע" בהתפתחותו – בין מורים לתלמידים, וראשית התרבות הסלונית כצפוי, אי-הכנת שיעורים וענישה בעקבותיה, בעיות משמעת ומעשי קונדס של תלמידים כלפי חבריהם ומוריהם חוזרים ונשנים בעיתוני בתי-הספר בכתבות ובתיאורים דמיוניים-היתוליים, בדיווחי הכרוניקה הבית-ספרית ובמדורי הפרפראות והבדיחות למיניהם. עיתוני בית-הספר 'הריאלי', שכה הדגיש את המשמעת ותקנון אותה לפרטיה, מרבים לעסוק בנושא מעל ומעבר לכל השאר. עיתון התלמיד פרסם שלושה מאמרים בנושא זה. בכתבה 'מעט על עצמנו' מוצגת מלחמת דורות בלתי-נמנעת באספות בית-הספר: 'קיימת, ולעולם תתקיים,

72. לוי וגוטמן, ערכים ועמדות של הנוער הלומד בישראל, 1976, עמ' 52-56.

73. ראו: Glen H. Elder, John Modell and Ross D. Parke, *Children in Time and Places: Developmental and Historical Insights*, Cambridge 1993

74. רחל סגינר, 'במבחן השינוי והזמן: אוריינטציית עתיד של מתבגרים בקיבוץ', בתוך: יחזקאל דר (עורך), *חינוך בקיבוץ משתנה: מבטים סוציולוגיים ופסיכולוגיים*, ירושלים 1998, עמ' 225-236.

75. ראו: Rachel Seginer, 'Defensive Pessimism and Optimism Correlates of Adolescent Future Orientation: A Domain Specific Analysis', *Journal of Adolescent Research*, 15, 3 (2000), pp. 307-326

מלחמה בין הדור ההולך והדור הבא [...] ההנהלה והמורים מצד אחד, וקהל התלמידים לכל סוגיו מן הצד השני.⁷⁶ במאמר ביקורת בשם 'מדרכות' מתוארת מחאת התלמידים, היוצאים נגד המורים שמלמדים ואינם מחנכים: 'איה הוא המחנך? [...] נדרשת מכל אחד רק הדיפלומה המדעית, הדוקטורית [...]'.⁷⁷ בכתבה 'צילומים' מתוארים טיפוסים שונים: 'המתמיד' - ו'מתנגדו ואויבו העז של המתמיד; חיוו הם: איך להציק למורים ולהפריע את השעורים'; 'גרציה אחת' - מלכת הכיתה הנושאת עיניה לבחורים מבוגרים ממנה ומתעניינת רק בקולנוע - ונער ש'בשבילו השעור (כפי שביטא זאת אחד המורים) הוא הפרעה בלתי נעימה של ההפסקה!'.⁷⁸ בעיתון המחלקתי התלמיד גם פורסם סיפור בהמשכים על 'שמעון עיפרון קופי' שהמנהל הוציאו מהכיתה על לא עוול בכפו - אי-הכנת שיעורים לאחר ששבר רגל.⁷⁹ עיתון התלמידים ניצנים נדרש אף הוא לבעיה זו מהיבטים שונים: ביקורת על שמפקד חצי היובל של בית-הספר היה כפוי ('בפקודה'), לעומת תערובת ההישגים שהמורים והתלמידים התנדבו לערוך; לעג אירוני על מר כרוך, שבכינוס הפדגוגי נשא דברי 'סוד' על נוהל הבחינות בבית-הספר, לא לפני שבדק אם יש תלמיד באולם (ולא שם לב לכתב העיתון...) - וכתבה סאטירית על "'חוק הקולנוע" בהתפתחותו:

רשאי תלמיד לבקר בראינוע אך במוצאי שבת, בהצגה ראשונה, בלוויית הוריו או אחד המורים (במקרה שהכיתה כולה הולכת); כן רשאית ההנהלה לאסור ביקור סרטים מסוימים. היו מורים מבקרים בבית הקולנוע ובודקים [...] - ואוי לו לנתפס! זוכר אני מעשה 'מבדח' [...] הלוך הלכו להם שני תלמידים ביום חול להצגה שניה [...] [לכש] עמדו לצאת, השגיחו במורה המתקרב אל הפתח, הפנו פניהם ונסו בבהלה אל פתח אחר [...]. אל מורה שני שעמד שם וקיבלם 'בזרועות פתוחות'.⁸⁰

מלבד שגרת 'הריאלי' דאז, היחסים בין מורים לתלמידים בכלל והמרד הבין-דורי העולה מדברי התלמידים, מן הקטע האחרון עולה ראשית היווצרותה של התרבות הסלובית שהוסתרה בדרך-כלל, ולעומתה הובלטה הפעילות של תנועת הצופים ושל תנועות הנוער האחרות, שנדון בהן בהמשך הדברים. עמד על כך יצחק כפכפי, חוקר תולדות תנועת המחנות-העולים, בהקשר למשבר הכלכלי-חברתי הגדול ב-1926:

הנוער הלומד המסתופף במחלקות הגבוהות של הגימנסיות בערי הארץ אינו ער לכל המתרחש סביבו [...] אין נוער הגימנסיות ככלל מפסיק לחוש עצמו 'נוער זהב'. הוא ממשיך בשלו: בשעות השיעורים - בהצקות והפרעות למורים, ובהפסקות - בהעתקת השיעורים שלא הוכנו בבית, או בדחיפות הדדיות במסדרונות [...] שעות ארוכות בלילי שבתות מוקדשות לרדיפות הדדיות ולמעשי תעלולים ברחובות הערים.⁸¹

76. התלמיד, ה, תרצ"ב, עמ' 3-4.

77. שם, עמ' 5-8.

78. שם, עמ' 8-10.

79. התלמיד, ב, תרצ"ו, עמ' 6-7.

80. ניצנים, א, תרצ"ט, עמ' 41-43.

81. יצחק כפכפי, שנות המחנות העולים, א, עשור ראשון 1924-1934, תל-אביב 1975, עמ' 58-59.

כפכפי גם מביא מדברי 'חבר בוגר' בתנועת המחנות העולים על בית-הספר 'הריאלי' בחיפה בעשור מאוחר יותר: 'החברות בכיתה מתמעטת מידי שנה בשנה. הבחורות מתחילות לעסוק בתמונות שחקני הקולנוע ודברים דומים לזה, הבחורים עוסקים בסיפורי המאורעות ובביקור בקולנוע לפחות פעמיים בשבוע [...] הריקנות גדולה [...]'.⁸²

גם אם הביקורת העצמית של חברי תנועות הנוער היתה מוגזמת במקצת, יש לציין את העובדות הידועות פחות, העולות מדבריהם ומעיתונות תלמידי הגימנסיות: למרות חסרונן של סטטיסטיקות מדויקות, נראה שכ-20% בלבד מבני הנוער הלומד השתייכו לתנועות הנוער⁸³ – ולפי הערכה אחרת כ-30%, רובם גילאי 10-15, ורק 3%-8% תלמידי כיתה י"ב (השמיניסטים).⁸⁴ ההתחברויות הלא-פורמליות למטרות בילוי הפנאי בלבד,⁸⁵ שבשנות המדינה התפתחו לדפוס 'החברות הסלוניות',⁸⁶ היו אפוא נחלת רוב תלמידי בתי-הספר התיכוניים בעיר גם בתקופת היישוב. בכל זאת הן לא נחקרו אלא הוצעו היטב בבטאוני התלמידיים, שהביאו את דבר אגודות התלמידים בבית-הספר ופעילות תנועות הנוער. פרופורציות אלו של מסגרות הנוער נמשכו גם לאחר מחקרם של אדלר ופרס משנות השישים וחלקן ומגוונן של המסגרות הלא-תנועתיות אף גדל משנות השבעים – תחום המחכה למחקר היסטורי ועכשווי נוסף.

3.1 'אגודתנו' – אגודות התלמידים, פעילויותיהן והקשרים שלהן עם תנועות הנוער הצורך באגודות התלמידים נומק בעיתונות בתי-הספר במעגל האישי, הבית-ספרי והלאומי כאחד. וכך הגדירה 'הקבוצה להתפתחות רוחנית' במחלקה השישית השנייה בבית-הספר התיכוני למסחר את תפקידי 'אגודתנו' ב-1928, בעשור שהחלה פעילותן של מרבית תנועות הנוער הקרובות לארץ-ישראל העובדת:

עלינו ליצור לנו קבוצה כזו אשר תבין יפה את תפקידו של הנוער, רצונו, יכולתו וכוח קיבולו [...] מטרתנו היא 'השתלמות עצמית והכנה לשם עבודה חינוכית בין שדרות הנוער' [...] אין אנו בודדים בעולם, כי במטרה זו הולכות ונוצרות קבוצות באי-אלו מושבות יהודה, פתח-תקוה וכפר-סבא [...] הנהלת בית-ספרנו מראה התעניינות בשאיפותינו.⁸⁷

82. שם, ב, עשור שני 1934-1945, תל-אביב 1985, עמ' 32.

83. שמואל נח אייזנשטדט, חינוך ונוער: עיונים סוציולוגיים, ירושלים 1965, עמ' 130.

84. רפאל גת, 'תנועות הנוער של ארץ-ישראל העובדת 1930-1945 – דרך התהוותן ומעורבותן הפוליטית', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב 1974, עמ' 11.

85. שמואל נח אייזנשטדט, 'לדמותו הסוציולוגית של הנוער בחברה המודרנית', מגמות, ב, 1 (1950), עמ' 72-52.

86. חיים אדלר ויוחנן פרס, 'תנועת הנוער וה"חברה הסלונית" – ניתוח השוואתי של דפוסי תרבות נוער בישראל', בתוך: אייזנשטדט ואחרים (עורכים), חינוך וחברה בישראל, עמ' 361-381.

87. בנתיבה, תרפ"ח, עמ' 2-3.

ב־1931 נכתבה הצעה ל'ארגון התלמיד' בבית־הספר 'הריאלי', שאמור היה להיות מנוגד לאופיין של תנועות הנוער המפלגתיות:

טבעי הוא הדבר שהמפלגות השונות השולטות בחברתנו מעונינות בכיבוש הנוער בכלל ותלמידי בתי הספר התיכוניים בפרט [...] בכיתות היותר גבוהות חדלה הצופיות לספק את הנוער [...] [ו]כל השפעה קלה לוקחת בשבי את לב הצעיר מלא ההתלהבות. בית הספר משתדל להרחיק את התלמידים מהארגונים השונים והשפעתם, אבל לפי דעתי לא זה הדרך [...] הנני בא משום כך להציע תכנית לארגונם של תלמידי הכיתות ו'ח' [כיתות י'–י"ב, י"ד] שגם מורים ישתתפו בו בתור חברים [...] מטרת הארגון הן לאומיות, חברתיות וארגונית: לחנך נוער ציוני בלתי־מפלגתי; [...] ליצור תנאים חברתיים אשר בהם ימצאו חברינו את סיפוקם; [...] לחנך את התלמידים לחברים מועילים בחברה [...]»⁸⁸

היחסים הבעייתיים עם תנועות הנוער המפלגתיות ניכרו במיעוט האזכור שלהן בעיתונות בתי־הספר, עד כדי התעלמות. לעומת זאת, בעיתוני בית־הספר 'הריאלי' יוחד מדור קבוע לשבט 'משוטטי הכרמל' של 'הצופים'. מלבד הפעולות הצופיות והשמירה על הניקיון, דווח במדור על פעילויות השבט להפצת תוצרת הארץ והשתתפותו בהפגנה לציון הצהרת בלפור. הכותבים תבעו גם פעולות רוחניות ואידאולוגיות, בדומה לאלו שמקיימות התנועות האחרות – ובכך ביטאו חברי השבט הצופי הראשון בארץ־ישראל את הוויכוח שהתנהל בתנועת הצופים בין אלה שצידדו בגישה א־פוליטית של התנועה ובין אלה שדגלו בהליכת הבוגרים להתיישבות העובדת, ויכוח שהוביל בשנים הבאות לפילוג 'הצופים' בארץ כולה.⁸⁹

הארגונים הנוכחים בעיתונות תלמידי בתי־הספר התיכוניים – אגודות תלמידים, תנועות נוער ושבטי 'הצופים' – חייבים הסבר היסטורי־חינוכי. אגודות התלמידים ושבטי 'הצופים', בעיקר אלו שפעלו בחסות בתי־הספר התיכוניים ולעתים קרובות בחצרותיהם, היו חלק מ'החינוך המשלים' או 'התנועה למען הנוער' שארגנו המבוגרים לבני הנוער כדי שיבלו את זמנם הפנוי בפעילויות חיוביות וכדי להקנות להם ערכים אנושיים ולאומיים בסיסיים ללא מחויבות רעיונית־פוליטית. לעומת זאת, תנועות הנוער הסתייעו אף הן במבוגרים, ורובן היו קשורות למפלגות הפועלים ולתנועות ההתיישבות הקיבוצית והמושבתית, אך הן פעלו בעצמאות מרבית מחוץ לכותלי בתי־הספר ועסקו בפעילות רעיונית־פוליטית מוגדרת, לפרקים גם בניגוד לדעת המורים וההורים.

כבר ב־1924 ניסתה הנהגת 'הצופים', בתמיכת מקצת מהנהלות בתי־הספר התיכוניים, להביא לכך שתנועת הצופים תוכרו כתנועת הנוער היחידה הפועלת בחסות מחלקת החינוך הלאומית, ולאסור על תלמידים להשתייך לתנועות הנוער האחרות. רק ב־1936 הכריזה על כך מחלקת החינוך של הוועד הלאומי. המנהלים והמורים של הגימנסיות העירוניות מן הזרם

88. התלמיד, ג, תרצ"א, עמ' 5–6.

89. גליונות התלמיד; מרדכי נאור (עורך), תנועות הנוער 1920–1960 (סדרת עידן, 13), ירושלים 1989.

הכללי, שתמכו בהנהגת 'הצופים' ומהם אף לקחו חלק פעיל בארגונה ובניהולה, ניסו לאכוף את האיסור, אך ללא הצלחה. יתרה מזו, בתקופה שלאחר רצח ארלוזורוב בשנת 1933 התגברה פעילותן של תנועות הנוער של ארץ-ישראל העובדת בקרב הנוער הלומד, והוקמו 'המרכז לנוער' ואחר-כך 'מחלקת הנוער' שפעלו ליד ההנהלה הציונית בשנים 1937-1940. למרות האיסור הרשמי, גוף זה תיאם את פעילויות תנועות הנוער, שזכו במידה זו או אחרת לשיתוף-פעולה עם בתי-הספר, בהתאם לנסיבות הבית-ספריות והמקומיות.⁹⁰

אגודות התלמידים בבתי-הספר היו מסגרת הפעולה הבולטת שטיפחו הנהלות הגימנסיות, אך היא חרגה מדגם 'התנועה למען הנוער' שפעלה בעיקר לצורך בילוי הפנאי. בבתי-הספר התיכוניים היו ועדי מחלקות ו'מועצה' או 'ועד פועל', שייצגו את כלל התלמידים. מעליהם פעלו אספות כלליות (ולעתים גם בית-משפט), ומתחתם קבוצות, 'קלובים' וועדים לתחומי עניין שונים. תחומי המוזיקה, הדרמה, הספורט והשחמט היו חלק מפעילות האגודות. בבית-הספר התיכון בית-הכרם היתה פעילות מוזיקלית ענפה והיא צוינה גם בעיתוני בית הספר. חוג 'הבימה' לנוער נזכר בקביעות בבטאונים הגימנסיה הריאלית 'בלפור'. מדורי השחמט בעיתונים שונים הביאו מהנעשה בבית-הספר, בארץ ובעולם בתחום זה. מדורי הספורט הכילו ידיעות על תחרויות בין-מחלקתיות בבית-הספר ועל תחרויות שהתקיימו בין נבחרות בתי-הספר, על-פירוב באותה העיר. בבית-הספר 'הריאלי' פעל חוג דרמטי, וגם אגודת הספורט, ו'הבתים' השונים שלה, היתה מפותחת מאוד ונסקרה בהרחבה בעיתונות התלמידים. נזכרו שם גם ועד עזרה הדדית וועד הספרייה,⁹¹ ובבית-הספר התיכוני למסחר פעל גדוד סד"ן; סדר, דיוק ניקיון.⁹² מה שאפיין את הילדים ואת הנוער דאו, נוסף על הפעילות התרבותית, הספורטיבית וההתנדבותית, היו קבוצות ללימוד עיוני שהתארגנו ביוזמה עצמית של התלמידים: קבוצות להנדסה מתארת, לספרות, לספורט, לדרמה ולכימיה בגימנסיה העברית בירושלים;⁹³ קלובים פוליטיים שונים, גם קלוב רוויזיוניסטי, בבית-הספר 'הריאלי',⁹⁴ ועוד. עיתון הגימנסיה הריאלית 'הלפריץ' דיווח על הפעילות החברתית והעיונית במועדונים השונים בבית-הספר בפגרת החנוכה:

ביום שלישי ב'מועדוננו' הרצאה על מהותו של עיתון התלמידים. ביום רביעי בשעה 2:00 אחה"צ הרצאה על הנושא 'מה נעשה בפגרת חנוכה?'. בשעה 7 בערב שיחה וויכוח, בחירת וועד ושונות. ביום חמישי בשעה 8 בבוקר מתאספים החברים ויוצאים לטיול בסביבות תל-אביב. ב-6 בערב ויכוחים ושיבת הוועד בנשיאות היושב ראש. בשבת אחה"צ מסיבת 'עונג שבת'.⁹⁵

90. יובל דרור, 'תנועות הנוער ובית-הספר', בתוך נאור, שם, עמ' 159-171; שמעון רשף ויובל דרור, החינוך העברי בימי 'הבית הלאומי' 1919-1948, ירושלים 1999, עמ' 131-138.

91. על הסף, ב, תרפ"ז.

92. הלפיד, א, תרצ"ז, עמ' 10.

93. דרכנו, א, תרפ"ג, עמ' 8; ב, תרפ"ג, עמ' 6.

94. על הסף, ב, תרפ"ז.

95. השבוע (חנוכה), לט, תרצ"ה, עמ' 4.

הדגש על הדיונים העיוניים בלט לא רק בקבוצות שנועדו לכך אלא אף בכינוסי תלמידים שנערכו מדי פעם בבתי-הספר התיכוניים. למשל, הכינוסים בבית-הספר התיכון בית-הכרם נחלקו לחמישה סוגים: כינוס ע"י המחלקה, ע"י הקבוצות וע"י המקצועות – כינוסים כלליים וכינוסים חגיגיים, וכללו קישוט של אולם הכינוס בדיאגרמות, מפות וציורים השייכים לתוכן של ההרצאות: קק"ל, הצהרת בלפור, תפקיד הנוער במאורעות 1936-1939, נמל תל-אביב, 15 שנות התיישבות בעמק יזרעאל, שכנינו הערבים, היהודים בגולה, חנוכה, דיזנגוף, אחד העם ועזרה סוציאלית. כל כינוס שהוקדש למקצוע לימודי אחר עסק גם בשאלות אקטואליות ולאומיות.⁹⁶

מהתיאורים שלעיל נראה שהחלוקה הסכמתית של מסגרות הנוער המקובלת בספרות המחקר היא בעייתית כשמדובר באגודות התלמידים בבתי-הספר התיכוניים דאז: הדיכטומיה שבין 'התנועה למען הנוער' (ובכללה 'הצופים') מזה ל'תנועות הנוער' מזה,⁹⁷ שגם אני נקטתי אותה,⁹⁸ איננה משקפת את מלוא הרצף של מסגרות הנוער. נוסף על פעילויות הפנאי מפיגות המתח בדפוסי 'התנועה למען הנוער' קיימו אגודות התלמידים פעילויות עיוניות מגוונות שדמו יותר לאלו של תנועות הנוער, שכן האישים שעמדו מאחורי אגודות גימנסיאליות אלו היו מעורבים גם בפעילויות של תנועת הצופים ושל תנועות הנוער האחרות. לא מקרה הוא שתנועת המחנות-העולים צמחה בשנות העשרים מפעילות הקלובים המחלקתיים והפוליטיים בגימנסיה 'הרצליה', בסיועו של ד"ר ברוך בן-יהודה, שבד בבד טיפח את אגודת התלמידים בגימנסיה ואת פעילויות 'הצופים'. בירושלים הוקם 'לגיון צופי ירושלים' בקרב הנוער הלומד בסיועו של פרופסור משה שוואבה מהאוניברסיטה העברית, שסייע גם לטיפוח פעילויות החינוך המשלים ובמיוחד 'מגרשי המשחקים' שהתפשטו מירושלים לרחבי הארץ. 'לגיון' הוצא ב-1927 מ'הצופים' בשל פעילותו 'המפלגתית' והתאחד ב-1930 עם 'החוגים' התל-אביביים לתנועת הנוער המחנות-העולים. אריה כרוך, מייסד שבט 'מושטטי הכרמל' ותנועת הצופים הארץ-ישראלית כולה, עסק כחבר הנהלת בית-הספר 'הריאלי' גם בפעילויות מוסדות התלמידים – ובכללן פעילויות רעיוניות למיניהן. נראה אפוא שאגודות התלמידים בגימנסיות היו אמנם 'תנועות למען הנוער', אך מאחר שפעילותן נטתה יותר לקוטב של תנועות הנוער הלומד, יש למקם אותן בנפרד על הרצף 'תנועות הנוער' ו'תנועות למען הנוער'. כמו כן יש לדון בנפרד בצופיות בתנועות הנוער בכלל, ולמקם בתווך את תנועת הצופים, שאמנם פעלה בחצרות רבות מהגימנסיות העירוניות או בשיתוף הדוק עמהן, אך בשנות מאורעות 1936-1939, מלחמת העולם השנייה והמאבק בבריטים החלה בארגון קבוצות הגשמה בהתיישבות העובדת עד כדי פילוג התנועה באמצע שנות הארבעים.⁹⁹ היות שמסגרות הנוער בישראל דהיום התפתחו מן המסגרות בתקופה שקדמה למדינה, הדיון בהן יכול אף הוא להיתרם מן הרצפים החלופיים המוצעים.

96. בינינו, א-ב, תרצ"ז, עמ' 14-17; ג-ד, תרצ"ז, עמ' 18-19.

97. למשל: ריגר, החנוך העברי בארץ ישראל, עמ' 138-158; אדלר ופרס (לעיל הערה 86); יוסף מיוחס (עורך), ספר החינוך המשלים, ירושלים 1975.

98. דרור (לעיל הערה 90).

99. כפכפי, שנות המחנות העולים, א-ב; נאור (עורך), תנועות הנוער 1920-1960.

2. המעגל הלאומי: אני, מולדתי ועמי

1.2 'מה יפה פה בארצנו' – ארץ־ישראל, מולדתי האהובה, ערש התנ"ך וההתיישבות החלוצית

ארץ־ישראל, המולדת האהובה, נזכרת פעמים רבות בעיתוני בתי־הספר בגוף ראשון יחיד ובגוף שלישי כאחד: (א) בתיאורי טבע פיוטיים; (ב) בחיבורים בעקבות טיולים; (ג) במידע אקטואלי, תחת כותרות או במדורים 'בארצנו', 'משוט בארץ' וכד';¹⁰⁰ (ד) בקטעים תנ"כיים בעלי מסר ציוני. בכלם הובלטו האדמה ועבודתה בחקלאות, ההתיישבות והביטחון הכרוכים זה בזה, הגלות וניגודה הגאולה בארץ־ישראל.

בתיאורי הטבע בעיתוני התלמידים צוין על־פירוב יפי הארץ וגם עברה בתקופת המקרא. השיר 'שקיעת השמש', המתרחש על שפת הים, נפתח במבט אוהב (ותנ"כי משהו): 'על סביבותי אשקף, על ים התכלת מבטי אקיף'.¹⁰¹ חיבור קצר על 'יום חורף יפה בארצנו' מסתיים בהכרזה גורפת: 'מה יפה פה בארצנו'.¹⁰² אגדה על העננים מורידי הגשם מסתיימת במוטיבים ארץ־ישראליים תנ"כיים הקשורים לחקלאות: 'אחרי שנת בצורת גדולה באה שנת שפע, מן ועד באר־שבע האיכרים מצאו מאה שערים'.¹⁰³

החיבורים שנכתבו בעקבות טיולים הופיעו בתדירות רבה בכל העיתונים. חיבורים אלו מתארים את כל נופי הארץ ומדגישים מקומות שהפכו לסמלי ההתיישבות הציונית, בעיקר בכפר: נפות הדרום, הכרמל, תל־אביב ונמלה, מושבת הביל"ויים גדרה ומושבות אחרות (בית־הספר התיכוני למסחר בתל־אביב); העמק וחלוציו והגליל שבמרכזו תל־חי (גימנסיה 'הרצליה'); יריחו, נהלל ונמל חיפה (הגימנסיה העברית בירושלים) ועוד.

עיתון תלמידי בית־הספר 'הריאלי' הכריז על קיום שמונה ימי טיול של בוגרי בית־הספר לחרמון ולדמשק בהשתתפות המורים פנחס כהן ואריה כרוך.¹⁰⁴ כעבור שנים מספר כתבה בוגרת בית־הספר בעיתון ניצנים מתוך 'פנקס הטיולים' שלה בכיתה החמישית: 'היו ימים [...] בהם נטשנו לימודינו (לימים מספר) ושיכורי שמחת החופש התנהלנו לאיטנו על אדמת ארצנו החשופה'. תיאורי הגליל, מטולה ותל־חי הסתיימו ביומנה במילים: 'וכמעט מאליה פרצה מקרבנו הזעקה המרה, בעוד שירנו בפינו: "הוי, עד מתי יחיה עמנו בלי מולדת, נע ונד – הלעולם סבל יסכול בין הגויים כה משועבד?"'.¹⁰⁵

המדורים על הנעשה בארץ הדגישו גם אירועים ציוניים: יובלו של ביאליק, קניית החולה, המאבק על תוצרת הארץ, המאורעות והתפתחותם (בית־הספר התיכוני למסחר בתל־אביב); המאורעות והעזרה הנדרשת להתיישבות, מפקד העובדים ומספר היהודים בארץ, כבישים

100. גליונות בינינו; כל־בו; הלפיד.

101. כל־בו, א, תרצ"ה, עמ' 5.

102. על הסף, ב, תרפ"ז, עמ' 14.

103. לכבוד הנוכה, תרצ"ז, עמ' 4.

104. התלמיד, ג, תרצ"א, עמ' 2.

105. ניצנים, א, תרצ"ט, עמ' 34.

חדשים, ידיעות ומספרים על ההתיישבות בעמק בית-שאן (בית-הספר התיכון בית-הכרם); יובלות ציוניים ואירועים תל-אביביים (גימנסיה ריאלית 'הלפריץ') ועוד.

נוסף על האזכורים התנ"כיים בתיאורי הנוף, הוקדשו בעלונים שירים וסיפורים לסיפורי התנ"ך, בפרט לאלה הקשורים למסר הציוני במישרין אך גם בעקיפין. בלטו סיפורי הנדודים במדבר – על 'עגל הזהב',¹⁰⁶ על 'הנילוס' ועל משה: 'להראות לו חוף מולדת לא נטית'.¹⁰⁷ בעיתון דרור של הגימנסיה הריאלית 'בלפור' נכללו סיפורים ארץ-ישראליים אופטימיים, בסדרה 'בימי שפוט השופטים' ובקטעים ובסיפורים על מלכים ונביאים, אבשלום בן-דוד, שמואל ועוד. כמו כן נזכרו בעיתונים ספרים בספריית בית-הספר 'הריאלי' שהדרישה להם היתה גדולה, ובהם הרומנים ימי דוד של ארי אבן-זהב שמשון של זאב ז'בוטינסקי – שכתבו על תקופת המקרא.¹⁰⁸

בעיתוני בתי-הספר הופיעו כתובים על אישים ארץ-ישראלים ונסקרו וצוטטו ספרים מפרי עטם. מדובר בדרך-כלל בעסקני היישוב, סופריו ואמניו. כמו כן נכתב על סופרי תקופת התחייה ומשורריה, בעיקר אלה שעלו ארצה. אזכור האישים הצטיין בתחומי הבעה מגוונים: ברכות – 'מערכת "ליקוטים" מברכת בשמה ובשם הקוראים את המשורר הלאומי הגדול חיים נחמן ביאליק ליובלו השישים';¹⁰⁹ מודעות אבל – 'לזכר משוררנו הלאומי חיים נחמן ביאליק';¹¹⁰ ציון ימי שנה – 'יום השנה לרצח ארלוזורוב';¹¹¹ דברי הספד של דמות ידועה אחת על דמות ידועה אחרת – ברל כצנלסון עם מותו של משה בילינסון;¹¹² פירוט 'פרשת חיים' – 'אחד העם';¹¹³ דברי מערכת – 'גיליון זה מוקדש ליובל השבעים של מנחם אוסישקין';¹¹⁴ סיפורים ושירים, על-פירוב בלשון נמלצת – 'מנהיגנו, איכה? [...]. לעולם יזכר יוצר עיר הנוף, רבי מאיר דיונגוף';¹¹⁵ תיאור אירועים שנערכו לכבודם של אישים – חלק מכינוסי התלמידים בימי שישי בבית-הספר התיכון בית-הכרם.¹¹⁶ מדורים, ולפעמים העיתון בשלמותו, הוקדשו לביאליק,¹¹⁷ לטרומפלדור וליום תל-חי,¹¹⁸ לחג הרמב"ם ולחג התרבות ב"ימי ביאליק" בתל-אביב.¹¹⁹

106. אומר מחלקתנו, א, תרצ"ב, עמ' 10.

107. בפניתנו, ב, תרפ"ו, עמ' 15, 1.

108. התלמיד, ב, תרצ"א, עמ' 15.

109. ליקוטים, ב, תרצ"ג, עמ' 1.

110. כל-בו, א, תרצ"ה, עמ' 1.

111. השבוע (ארלוזורוב), יב, תרצ"ד, עמ' 1.

112. בינינו, א-ב, תרצ"ו, עמ' 5.

113. הד המחלקה, א, תרצ"ב, עמ' 2.

114. השבוע (אוסישקין), לג, תרצ"ה, עמ' 1.

115. הלפיד, א, תרצ"ו, עמ' 2.

116. בינינו, א-ב, עמ' 16-18.

117. בינינו, ג-ד, עמ' 4-5.

118. דרור, ב, תרצ"ד; ה, תרצ"ה.

119. שם, ז, תרצ"ה.

ביאליק מוזכר ומצוטט במרבית העיתונים יותר מכל אישיות אחרת (15 פעם); טרומפלדור, בדרך-כלל בהקשר של תל-חי (6), ודיזונגוף (5). נזכרים גם אישים ציונים בולטים שרק ביקרו בארץ, כגון הרצל (4) וסוקולוב (3). כמו כן נזכרים הברון אדמונד דה רוטשילד, במותו,¹²⁰ ותולדות הראי"ה קוק זצ"ל;¹²¹ 'מתוך משא המנהיג - [דברי] מנהיגנו ד"ר חיים ויצמן לפני הוועדה המלכותית', ודברים על מנהיגי היישוב והמסאים יצחק בן-צבי, דוד ילין, ברל כצנלסון, משה בילינסון ומרדכי בן-הלל הכהן.¹²² גליונות ומוספים מיוחדים של השבוע הוקדשו לארלוזורוב ולאויסישקין, לסופר איש ההסתדרות אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ (אז"ר) ולסופר הביל"ויי מנשה מאירוביץ, שכתב על ההתיישבות החקלאית בארץ-ישראל. צוינו הסופר מאיר אלעזרי (וילקנסקי), איש ההתיישבות והמחקר החקלאי,¹²³ משוררי העליות החלוציות ונופי הארץ דוד שמעונוביץ¹²⁴ ורחל,¹²⁵ הלשוני יהודה גרוזבסקי,¹²⁶ ואזכרה בגימנסיה ביום השלושים לפטירתו של בן-יהודה [...] מחייה השפה העברית.¹²⁷ כמו כן נכתב בהם על אישים מתחום המוזיקה - על ברוניסלאב הוברמן, מייסד התזמורת הארץ-ישראלית (לימים הפילהרמונית) ומנצחה הראשון ארתורו טוסקניני,¹²⁸ ועל המלחין העברי יואל אנגל.¹²⁹ באחד העיתונים נכתב גם על מגזרות הנייר של האמן מאיר גור-אריה שנדפסו בספר החלוצים.¹³⁰

בהיבטים יישוביים-ציוניים אלו שיקפה עיתונות בתי-הספר את 'האזרחות הציונית' בתקופת היישוב והמדינה,¹³¹ והיא אף יכולה לשמש מעין הערכה למידת ההפנמה של התלמידים את המסרים של ספרי הלימוד במולדת וגאוגרפיה. לדעת יורם בר-גל, שחקר ספרים במקצועות אלו,

משנות העשרים עד שלהי שנות החמישים קיבלו חבלי הארץ ונופיה ממדים ערכיים, בהתאם למידת הפרודוקטיביות שלהם ולחשיבותם בהעברת מסרים לאומיים [...]. בפרק זמן זה התפתח דפוס דידקטי מיוחד להצגת הנוף בספרי הלימוד: עבר קדום מפואר - חורבן ועזובה בעת שהעם הלך לגולה - התחדשות ותחיית הנוף בעזרת המפעל הציוני. גישה זו הדגישה פיתוח של הצדדים האפקטיביים באישיות של התלמיד והשתמשה

120. שם, ה, תרצ"ה, עמ' 3.
121. לתלמיד, (ירושלים), ב, תרצ"ה, עמ' 3.
122. בינינו, א-ב, תרצ"ז, עמ' 9-10, 14, 18.
123. השבוע (מלחמה), כו, תרצ"ד, עמ' 13.
124. הניצן, ב, תרפ"ה, עמ' 13-15.
125. ניצנים, א, תרצ"ט, עמ' 39.
126. נבט, ב, תרצ"ז, עמ' 2.
127. דרכנו, ב, תרפ"ג, עמ' 8.
128. בינינו, ג-ד, תרצ"ז, עמ' 13.
129. נבט, ב, תרצ"ז, עמ' 4-5.
130. הניצן, ב, תרפ"ה, עמ' 12-13.
131. אורית איכילוב, חינוך לאזרחות בחברה מתהווה: פלשתניה אי" - מדינת ישראל, תל-אביב 1993.

במכשירים מילוליים סובייקטיביים להגברת החיברות של הנוער בעזרת נופי ארץ-
 ישראל.¹³²

בדומה לאתרים הציוניים (יישובים, אנדרטות...) שתוארו בעיתוני התלמידים, גם בספרי
 הלימוד בתקופת המנדט ובראשית המדינה הודגשו 'ירושלים, תל-אביב, חדרה, נהלל ועין-
 חרוד - מקום כסמל וכאורח-חיים'.¹³³

על אידאל היהודי החדש אפשר ללמוד מן הקטעים שהובאו לעיל מעיתונות התלמידים
 ומאלה שיובאו להלן בדיון על שלילת הגולה, על הערבים ועל הביטחון. מדובר ביהודי
 שהוא, כהגדרתה של אניטה שפירא בדיונה במיתוס היהודי החדש, 'חילוני, מודרני, אוהב
 אדמתו ומולדתו, קרוב לטבע, איש תרבות ואיש כבוד, ישר כפים ואמיץ-לב'. שפירא גם
 עורכת הקבלה בין דגמיו השונים של המיתוס מבחינת יחסם להיסטוריה היהודית ולגלות,
 לעולם היהודי ולשימוש בכוח.¹³⁴ מרק רוזנשטיין, שחקר את 'אידאל היהודי החדש' בגימנסיות
 העירוניות של הזרם הכללי, מבליט גם הוא את יסודות 'השלמות הטבעית' (הקשר לטבע,
 לארץ ולעברה בתקופת המקרא), הכוח והגבורה, העבודה הפיזית החקלאית, המתגלמים
 כולם בחלוץ המתיישב ומגן על אדמתו.

ביסוד היהדות, שיידון בהמשך, הוסיף רוזנשטיין גם את בתי-הספר התיכוניים של
 הציונות הדתית של זרם 'המזרחי', ומנה רצף מ'שמירת מסורת' ל'הסתגלות המסורת', ובתוך
 'שלילת המסורת' ו'חילונה של המסורת'.¹³⁵ דון-יחיא וליבמן, ביישום את תאוריית 'הדת
 האזרחית' בתרבות הפוליטית באשר לישראל, מציגים שלוש גישות דומות להתמודדות
 החברה היישובית והישראלית עם סוגיית היחס ליהדות המסורתית: (א) 'גישת העימות',
 המבליטה את 'היהודי החדש' ואת קשריו לארץ, שאותה נקטו בעיקר אנשי תנועת הפועלים
 הדומיננטית בתקופת היישוב; (ב) 'גישת הסלקטיביות' שהנהיג דוד בן-גוריון כחלק מתפיסת
 הממלכתיות שלו; (ג) 'גישת הפירוש מחדש', ששורשיה נעוצים בראשית המדינה, אך מעמדה
 התחזק לאחר מלחמת ששת הימים ושיא השפעתה היה עם עליית הליכוד לשלטון ב-1977.
 בדיון ההיסטורי ליבמן ודון-יחיא מפרטים את המיתוסים של נופי הארץ התנ"כיים, תל-חי
 ומצדה, חגי ישראל הנקשרים לימי בית ראשון ובית שני, שלילת הגולה והדגשת הקשר
 שבין שואה וגבורה ובין שואה ותקומה.¹³⁶ לשיטתם, מבין התמורות וההתפתחויות בתרבות
 הפוליטית הישראלית, 'הבולטת היא שקיעת תחליפי הדת החילוניים של הציונות
 הסוציאליסטית והממלכתיות, והעלייה במעמדם של מושגי המסורת הדתית וסמליה'.¹³⁷

132. יורם ברגל, מולדת וגיאוגרפיה במאה שנות חינוך ציוני, תל-אביב 1993, עמ' 150.

133. שם, עמ' 152-172.

134. אניטה שפירא, 'המיתוס של היהודי החדש', יהודים חדשים יהודים ישנים, עמ' 154-174.

135. רוזנשטיין (לעיל הערה 10), עמ' 26-60.

136. אלמוג, הצבר - דיוקן; Charles S. Liebman and Eliezer Don-Yehiya, *Civil Religion in Israel*, Berkeley, Los Angeles, CA, and London 1983

137. אלמוג, הצבר - דיוקן, עמ' 481.

מאחר שהשפעתם של המיתוסים הקשורים בנופי הארץ על תלמידי בתי-הספר התיכוניים, כפי שהושפעו בתקופת היישוב, לא נפסקה, יש גם היום רלוונטיות לחקר עיתונות התלמידים דאז.

עד כאן פורט הקשר לארץ-ישראל ולנופיה בעיתוני הנוער העברי הלומד בשנות העשרים והשלושים. במקורות אלו יש לבחון גם את מרכיבי 'הדת האזרחית' הישראלית האחרים. לשם כך ינותחו בהמשך מרכיביו הנוספים של 'היהודי החדש' היישובי בעיתונות התלמידים: היחס לגולה והיחס לאחר, לערבים בפרט.

2.2 'תפקיד הנוער הלומד בבניין הארץ' – שלילת הגולה והדגשת החיוב בארץ-ישראל שלילת הגולה והדגשת החיוב בארץ-ישראל הם הפן האחד ביחס הנוער העברי העירוני לעם היהודי; בסעיף הבא נעסוק בפן המאזן – בניסיון לראות את החיוב שבגולה. שלילת הגולה מופיעה במרבית עיתוני התלמידים, תוך כדי הדגשת הניגוד לנעשה בארץ-ישראל, בשלושה סוגי רשימות: דיונים עיוניים; חיבורים של עולים חדשים המשבחים את הארץ בהשוואה לגולה; וחיבורים השוללים את הגלותיות של היישוב היהודי בארץ-ישראל בהשוואה ליישוב הציוני החדש. העיתונים הכילו דיונים עיוניים רבים בנושא זה: 'מה בין חיבת ציון לציונות' ו'תפקיד הנוער הלומד בבניין הארץ';¹³⁸ ההבדל בין 'העיר והכפר': 'היהודים ביושבם בגלות חיפשו להם רק עבודות קלות [...] וכאן, בארץ הקדושה, בארץ-ישראל, הם עובדים עבודת אדמה';¹³⁹ בדיון על תוכנית ההתיישבות היהודית בארץ מדין, ספר שראה אור בגרמנית;¹⁴⁰ הובאו גם דברי יוסף טרומפלדור בנדון 'לפועלי ארץ-ישראל'.¹⁴¹ מהספרות העברית לדורותיה, אך בעיקר מספרות ההשכלה ומספרות התחייה, ובהקשרי שלילת הגולה, צוטטו ונסקרו ביאליק, פעמים רבות, דוד פרישמן,¹⁴² שלום עליכם,¹⁴³ י"ד (יצחק דב) ברקוביץ (ימות המשיח),¹⁴⁴ יהודה ליב גורדון ('בת שוע'),¹⁴⁵ יעקב כהן ('שפרהלה'), ע"פ "באמצע הריקוד",¹⁴⁶ פרץ סמולנסקין (כתב-העת השחר; הרומן קבורת חמור), מנדלי מוכר ספרים (האבות והבנים; מסעות בנימין השלישי) ו"ל (יצחק לייבוש) פרץ.¹⁴⁷ נכתב גם על סופרים והוגים מהגולה שעלו לארץ-ישראל או היו קשורים אליה: עם

138. בנתיבה, תרפ"ח, עמ' 15-17, 3-4.

139. פרי עמלנו, א, תרצ"ד, עמ' 2.

140. קלסיקון, א, תרצ"ג, עמ' 5-6.

141. דרור, ה, תרצ"ה, עמ' 10-11.

142. דרור, ז, תרצ"ה, עמ' 15.

143. הניצן, ב, תרפ"ה, עמ' 2.

144. שתילים, א, תרצ"ט, עמ' 9-10.

145. הלפיד, א, תרצ"ז, עמ' 9.

146. נבט, ב, תרצ"ז, עמ' 9.

147. התלמיד, ה, תרצ"ה, עמ' 1; על הסף, ב, תרפ"ז, עמ' 12-13; הניצן, ב, תרפ"ה, עמ' 2.

מותו של אחד העם נסקרו כתביו ותולדותיו ('מה זאת יהדות?')¹⁴⁸; נכתב על אביגדור המאירי שכתב על מלחמת העולם הראשונה ושנים אחדות אחריה עלה ארצה,¹⁴⁹ על שלום אש (שהשתקע סופית בארץ ב-1955)¹⁵⁰ וכן על זלמן אפשטיין ואברהם סולודר במוותם.¹⁵¹ במשוטטנו נדפסו זה בצד זה דיון עיוני, סיפור דמיוני וזכרונות: דיון בנושא 'ערך עבודת האדמה בחיי העם היהודי', תוך כדי השוואת זרמי הצינונות, השוללים כולם את הגולה; סיפור על שיבה ב'חלום' לבית בגולה, שסופו עצת הכותב למכריו דאו לעלות אתו לארץ-ישראל; קטע מיומן, 'באניה לארץ-ישראל', ובו תיאור ההתרגשות למראה 'הר הכרמל [...]. החר הקדוש המסופר עליו גם בתנ"ך [...]. נשים זקנות בוכות. זקנים נופלים לארץ ומנשקים את האדמה הקדושה, את אדמת המולדת. אכן, זאת היא ארץ מולדת!'¹⁵². העולים הצעירים בקרב תלמידי בתי-הספר התיכוניים הודו בחיבוריהם על הזכות שניתנה להם לעלות לארץ-ישראל. רינה כותבת לחברותיה היקרות 'מהארץ לגולה': 'בארץ אין תלבושת מיוחדת לתלמידי הגימנסיה [...]. בארץ מותר גם ללכת לקולנוע וגם לתאטרון [...]. היחסים בין התלמידים והמורים הם הרבה יותר טובים מאשר אצלכן!'¹⁵³. חבצלת מספרת בזכרונותיה על השם העברי שקיבלה בגולה, על לימודיה בגימנסיה עברית בווינה ועל חוויותיה בתל-אביב: 'דבר! חדשות אחרונות! מכרזים העיתונים בעברית! אני הייתי משוגעת מרוב שמחה!'¹⁵⁴. הכתיבה ההצהרתית, ה'בומבסטית' במקצת, מופיעה בהקשרים רבים ושונים: 'תקוותי', סיפור על הציפור שליוותה את המסע מהגולה לארץ;¹⁵⁵ שבועה, על 'יום הגאולה': 'דורות רבים חיכינו והתפללנו [...]. הכל נעשה, רק לחיות בחיק המולדת!'¹⁵⁶; הכרזה באשר ל'מצב היהודים [...]. – אנו חופשיים פה יותר מאשר בחוץ-לארץ [...]. בשפת אבותינו לומדים ומלמדים [...]. על אף הסבל מרגישים אנו כאן את חוון העתיד – את בניין הארץ!'¹⁵⁷. סיפורים ואגדות מפרי עטם של התלמידים היו סוגה נפוצה בעיתונות התלמידים. מקומה של שלילת הגולה בולט בסוגה זו, ומודגשת העובדה שמקצת מן הגולה הועתק לארץ-ישראל. הגלות הענייה והפרימיטיבית, שרבו בה הפערים החברתיים, סיפקה מוטיבים רבים לפנטזיות הכתובות. בסיפורים הבאים: 'אברהם מכניס אורחים', מקיים מצוות הכנסת אורחים ומכניס לביתו עני מרוד; 'הילד הגיבור', בן האלמנה הציל אישה וילדים מסכנים; 'בנימין', העני מציל את בת-המלך וזוכה בעושר רב.¹⁵⁸ ב'מעשיות מבית המדרש' מוצגים הניגודים

148. למטרה, ב, תרפ"ז, עמ' 4-1.
149. התלמיד, ב, תרצ"א, עמ' 15.
150. השבוע (מלחמה), כז, תרצ"ד, עמ' 3.
151. בינינו, א-ב, תרצ"ז, עמ' 18.
152. משוטטנו, תרפ"ח, עמ' 3-6, 12.
153. נבט, ב, תרצ"ז, עמ' 12.
154. בינינו, ג-ד, תרצ"ז, עמ' 10-11.
155. למטרה, א, תרפ"ז, עמ' 2-3.
156. פרי עמלנו, א, תרצ"ד, עמ' 2.
157. השקדן, ב, תרצ"ח, עמ' 5.
158. עופר האיילים, ד, תרפ"ו, עמ' 2-6.

שבין 'שר נוצרי - צורר יהודים גדול', עשירים וקבצנים, רב הלומד התורה ורבנית המפרנסת אותו.¹⁵⁹ אסתר-לאה, אשתו של עזרא הזקן, נפטרה לאחר 'וידוי' לאישה ש'חמישים שנה היה 'רבי' של אגודת 'דורשי תורה' ולימד מדרש בכל שבת את חברי האגודה שהיו רובם בעלי מלאכה ישרים ופשוטים'. בווידיאו האישה עורכת חשבון נוקב עם תלמידי החכמים שאינם עובדים ונשותיהם מספקות את כל צורכיהם. בהיעדר סימני מקום מובהקים בסיפור ניתן לשייכו לגולה אך גם ליישוב הישן בארץ.¹⁶⁰ 'מוות' בחו"ל נגרם לשכנה הנוצרייה שנאבקה בכחורים יהודים. ה'סב' לומד התורה, שכנו של הנער הכותב בארץ, מספר לילדי השכונה אגדה על העולם הבא, והוא מסיים אותה במילים האלה: 'מוטב ללכת בדרכי הצדיקים ולזכות בגן העדן'.¹⁶¹

העיסוק העיוני בשלילת הגולה היה חלק מן הלימודים בגימנסיות העירוניות ומן הדיונים ב'קלובים' העיוניים והפוליטיים שלהן.¹⁶² כבר בשנות העשרים, כעדותו של ברוך בן-יהודה בספר שכתב על מחלקתו בגימנסיה 'הרצליה'.¹⁶³ בשנות השלושים נכלל הנושא בתוכנית לימודי הציונות, שמוסדה בגימנסיות העירוניות וביישוב כולו בראשית שנות הארבעים.¹⁶⁴ מובן אפוא שדיונים עיוניים הופיעו גם בעיתונות התלמידים. משנות החמישים ואילך עבר החינוך הציוני מ'שלילת הגולה' ל'טיפוח התודעה היהודית', ומכאן חשיבות חקר גלגוליה של תפיסת 'שלילת הגולה'.¹⁶⁵

חיבוריהם של העולים החדשים, המשבחים את הארץ בהשוואה לגולה, היו חלק מתהליך השינוי התרבותי העובר על מהגרים עם בואם לארץ חדשה. העולים שבתלמידי הגימנסיות הכירו את העמדות שוללות הגולה ביישוב הציוני בכלל ואצל חבריהם בני הארץ בפרט, והתבטאו לפיהן, גם כחלק מתהליך קליטתם החברתית.

המודלים התאורטיים השונים הדנים בקליטה חברתית וחינוכית של מהגרים מתחלקים למודלים המדגישים הטמעה (assimilation) של ערכי החברה הקולטת ולמודלים המדגישים 'שילוב' (integration), החותרים לסינתזה רבת-תרבותית.¹⁶⁶ בתקופת היישוב ואף בעשורים הראשונים למדינה התבטאו ילדי העולים חפצי הקליטה בהתאם למגמת ההטמעה שרווחה אז, ומודל זה נמצא גם במחקרים משנות התשעים.¹⁶⁷

159. בנתיבה, תרפ"ח, עמ' 16-18.

160. על הסף, ב, תרפ"ו, עמ' 2-4.

161. רנים, ד, תרפ"ט, עמ' 1-3.

162. ראו: ריגר, החנוך העברי בארץ ישראל, עמ' 242-252.

163. ברוך בן-יהודה, כולם אהובים: רומן פדגוגי, תל-אביב 1977, עמ' 226-227.

164. ברוך בן-יהודה, 'ללימוד האזרחות הציונית בבית-הספר', שורשים, א (1940), עמ' 6-15.

165. יובל דרוו, מ'שלילת הגולה' ל'טיפוח התודעה היהודית' במערכת החינוך הישראלית משנות ה-40 ועד ה-60 - כיוונים למחקר עתידי, דברי הקונגרס העולמי השנים-עשר למדעי היהדות, חטיבה ה': החברה היהודית בת-זמננו, ירושלים תשס"א, עמ' 225-236.

166. רבקה אייזנברג ורוברט באק, 'מודלים המנחים את חינוכם של ילדים עולים בישראל', עיונים בחינוך, 56-55 (1991), עמ' 34-50; זאב לדר, פסיכולוגיה של הגירה: סקירת ספרות, ירושלים 1993, עמ' 129;

חיים אדלר וריטה סבר, רכס או נכס? השכלה-לכל וטיפוח חינוכי, ירושלים 1998.

167. אייזנברג ובאק, שם; אדלר וסבר, שם.

חקר 'קולות' הנוער העולה בעבר יכול לתרום לדיוני ההווה על הרצף שבין מגמות ההטמעה והשילוב הרב-תרבותי.

היבט חשוב נוסף שבא לידי ביטוי בעיתונות התלמידים היה שלילת הגולה בארץ-ישראל, קרי: הבלטת הניגוד בין היישוב הישן ליישוב הציוני החדש, שהחל כבר בשלהי התקופה העות'מנית. עדיפותו של הכפר בארץ-ישראל – המושבות והקיבוצים שרק החלו להתבסס בשנות העשרים והשלושים – בלטה בתיאורי הנוף והטבע בעיתונות התלמידים, והוצגה גם כחלק משלילת המשכיותה של הגלות בארץ-ישראל.

בהניצן, ירחון חוג הגננים בגימנסיה 'הרצליה', כתב ראש אחת הקבוצות על 'חברי בגולה ויחסם לא"י' ומבקר את העובדה שלא מצא כאן ארץ זבת חלב ודבש, 'כי תושבי א"י אינם מתעניינים כל כך בחקלאות. מפני זה בבואי לארץ החלטתי להתעניין ולעבוד עד כמה שאפשר במקצוע החקלאות, וכשיבוא הזמן המתאים אוכל לעזור לחברי בגולה'.¹⁶⁸ תלמיד בית-הספר 'הריאלי' מתאר את ביתו בחיפה, שבו 'כתליו הישנים והמלוכלכים מגואלים ברפש ובטיט [...] דיירי הבית הם אנשים פשוטים' וגר בו יהודי זקן ולמדן שאשתו מפרנסת את משפחתם מרובת הילדים ובשבתות קוראת ב'צאינה וראינה'¹⁶⁹ – סממנים גלותיים בחיפה העברית. עמנואל מגימנסיה 'הרצליה' כתב שיר מחאה נגד 'היהודי אשר במרתף', מקבץ הנדבות ממאה שערים: 'ראיתך בזוי נפש, שפל-אדם, גוף צמוק, אכול ריקבון-מרתף-דורות [...] אנוכי תוקע לידך מטבע [...] ואני לי אלכה בדרכי, גא ויהיר למאוד: כי בונה אני כמו ידי מולדת, אשר תקבר תחתיה כל הולך בטל'.¹⁷⁰ הניגודים בולטים: גימנסיה בעיר העברית הראשונה מול שכונה חרדית טיפוסית של היישוב הישן; תלמיד צעיר בונה מולדת מול מקבץ נדבות 'שפל-אדם' – תלמיד הגימנסיה העברית 'הרצליה' מסתכל מגבוה, גא ויהיר, על קבצן 'בזוי נפש', החי במרתף המסמל גם את המשך רקבון הדורות שבגולה; הוא נותן מטבע מתוך בוז ורחמים – וממשיך בדרכו, תרתי משמע.

3.2 'החיוב והשלילה בגיטו' – אמפתיה לסבל היהודים והחיוב (שהיה) בגלויותיהם יחס חיובי לתקופות הזוהר בתולדות העם היהודי, אמפתיה ליהודי הגולה ולעולים החדשים ובעיקר דאגה כנה לגורל גלויות היהודים בהווה – כל אלה מופיעים בעיתוני התלמידים לצד שלילת הגולה.

בנתיבה, העיתון של 'הקבוצה להתפתחות רוחנית' בבית-הספר התיכוני למסחר, פרסם חיבורים עיוניים על 'תור הזהב בספרד' ו'פרקים על ההשכלה הברלינית'. אלה עסקו בשאלה 'מה הן הסיבות שגרמו להשכלת יהודי גרמניה, תקופה ארוכה לפני פריחת ההשכלה בין יהודי מזרח אירופה?'. כסיכום לחלק זה בא החיבור 'שנות גלותנו', המתאר את אלפיים שנות הגלות מאז 'טיטוס שרף את מקדשנו', ומסתיים בהרצל כאחד מחשובי ה'גואלים

168. הניצן, ב, תרפ"ה, עמ' 16.

169. על הסף, ב, תרפ"ז, עמ' 14-15.

170. קלטיקון, א, תרצ"ג, עמ' 1.

לאומתנו'. כדי להסיר כל ספק, בגיליון גם שני חיבורים על 'תפקיד הנוער ובעיקר הנוער הלומד' לפני ואחרי הדיון המפורט בגולה.¹⁷¹ בהשבוע, עיתון תלמידי הגימנסיה הריאלית 'הלפריץ', התפרסמה סדרה עיונית על 'החיוב והשלילה בגיטו'. המגיב על המאמר הראשון מבקש התייחסות חיובית יותר לגולה בכלל, וליוצרים כאיינשטיין וכרש"י בפרט. המערכת הכריזה בהודמנות זו על פתיחת מדור חדש 'לשאלות הנוער בארץ ובגולה'.¹⁷² בכל-בו מופיע חיבור אוהד של דון וינריקו (ככל הנראה עולה חדש) על החדר, על בית-המדרש ועל יום היריד 'בעיירה יהודית בגולה'.¹⁷³ אפילו פסק-הדין במשפט הציבורי שערכו תלמידי בית-הספר 'הריאלי' ליוספוס פלביוס הגולה לרומא, שהשווה אותו למנהיגים שנשארו בארץ לאחר חורבן הבית שני, הקל והטיל 'עונש ציוני':

יוסף פלביוס לא היה בוגד בכוונה, אבל גם אי אפשר להשוותו עם ירמיהו או עם יוחנן בן-זכאי [...] [ש]נשארו בתוך עמם [...] ירמיהו קונן את קינת 'איכה', ר' יוחנן בן-זכאי הניח את היסוד החדש להמשך היהדות הרוחנית ביבנה, אבל יוסף פלביוס ישב בארמונו של קיסר רומי וכתב את ספריו בשפה היונית. על כן לא יתורגמו לשפת עבר עד שישראל ישוב לארצו.¹⁷⁴

האמפתיה הכנה לגורלם הקשה של העולים ושל היהודים בכלל ניכרת בעיתוני בתי-הספר ברמה האישית והלאומית כאחד, והמסקנה הציונית נאמרת בהם במובלע או במפורש. בשולי מאמר בדרור ציינה המערכת בנימה פטרונית ובסגנון חלוצי ש'החברה תג. היא עולה חדשה מגרמניה. אנו נשמח מאד לקבל מחברינו אלה, עולי גרמניה, מאמרים וחיבורים לעיתוננו – תהיה נא החברה הזו לדוגמא לשאר חבריה!'.¹⁷⁵ מערכת שתילים הודיעה שהיא 'מתחילה בקשירת קשרים עם הגולה. המטרה: קשר מכתבים בין הנוער הארץ-ישראלי ובין הנוער הגולתי'. מיד בהמשך מבהירה המערכת את מגמת הקשר הזה. היא מציינת כדוגמה 'עיתון תלמידים בשם "בית ספרנו הלאומי" [...] [ש]נתקבל מאמריקה [...] [ובו] מעניינת הרשימה על המועדון למען א"י, הפועל לטובת הקק"ל והארץ, ועובדה זו משמחת מאד'.¹⁷⁶ תלמיד שנסע עם הוריו לביקור באנגליה מספר על מפגשיו עם בני נוער יהודים, שהדגישו לפניו את שמירת הדת בגולה, והוא ענה להם ש'לא רק הדת עיקר אלא הלאומיות העברית'.¹⁷⁷ בעיתונים רבים הופיעו ידיעות ואפילו מדורים קבועים על 'היהדות העולמית',¹⁷⁸ בתפוצות

171. בנתיבה, תרפ"ח, עמ' 3-11.

172. השבוע (חנוכה), לט, תרצ"ה, עמ' 2.

173. כל-בו, א, תרצ"ה, עמ' 8-9.

174. התלמיד, ד, תרצ"ב, עמ' 5-7.

175. דרור, ב, תרצ"ד, עמ' 11.

176. שתילים, א, תרצ"ט, עמ' 23-24.

177. בינינו, א-ב, תרצ"ז, עמ' 13.

178. הד המחלקה, א, תרצ"ב, עמ' 7.

ישראל' (ובו על 'היהודים בפירו'),¹⁷⁹ 'בגולה' ('היהודים ברומניה');¹⁸⁰ על משפט פרנקפורטר בשווייץ ומדיניות הגירת היהודים בצרפת ובאיטליה,¹⁸¹ או 'מצב היהודים בעולם' (1. ברוסיה. 2. בגרמניה).¹⁸² מדורים אלו, שהופיעו על-פירוב ברצף ('במחלקתנו/בבית ספרנו', 'בארצנו' ו'בגולה', ולא בעולם בכלל!) מדגישים את הקשיים הכלכליים ואת האנטישמיות, ולעיתים מציינים במפורש את המסר הציוני: 'אחרי כל זאת, עוד לא אבדה תקווה מליבנו, כי לא רק יהודי גרמניה, אלא כל היהודים מכל העולם יבואו כולם לארצנו, לארץ אבותינו'.¹⁸³ הדיון העיוני בצדדיה החיוביים של הגולה היה הפן השני של העיסוק בשלילת הגולה בתוכנית הלימודים וב'קלובים' המחלקתיים והפוליטיים, כפי שציינ ריגר ב-1940, בדונו ב'זיקת בית הספר העברי אל אחינו שבגולה':

מצד אחד אומרים למורה: [...] אין כל טעם לדבר שהנוער שלנו בארץ ילמד את חי הגולה' (דברי אוסישקין בכינוס המורים למען הקרן הקימת לישראל). מצד שני עוטפים את הגולה באיצטלה של קדושה ורומנטיקה ורבים הקובלים על המורה העברי בארץ-ישראל שאינו מלמד בדבקות את כתבי מנדלי, שלום עליכם, אש, עגנון, וכיו"ב [...]. אם נרחיק את ילדינו בארץ - טוענים הטוענים - מנוסח החיים של הגולה עלולים ילדינו להתרחק מהיהדות ולהתנכר לה, ובסוף נקים כאן שבט זר, שלא ידע את אחיו בתפוצות.¹⁸⁴

האמפתיה של בני הנוער לסבל היהודים והבלטת החיוב שבגלויותיהם הן תופעות שנצפו גם אחרי שנות העשרים והשלושים, ולמעשה עד ימינו. על-כן יש לבחון את מה שמצאנו בעיתוני הגימנסיות ברצף היסטורי מתמשך: הסולידריות היהודית, ההזדהות עם עולי מצוקה ועם יהודי הגולה גברה ביישוב ובמדינת ישראל בעתות מלחמה, צרה ומצוקה ליהדות העולם (השואה וגלי העליות) מזה ולמדינת ישראל מזה (מלחמת ששת הימים ומלחמת יום הכיפורים). כך אירע גם במערכת החינוך הלא-דתית בארץ-ישראל בהיוודע השואה,¹⁸⁵ ולהבדיל, במדינת ישראל בעקבות המלחמות האלה. לוי וגוטמן מצאו במחקריהם כי לפני מלחמת יום הכיפורים¹⁸⁶ ואחריה¹⁸⁷ 'ישנה אחדות דעים יחסית בין התלמידים בבתי הספר הכלליים בהרגשת השתייכותם לעם היהודי',¹⁸⁸ ורוב התלמידים (88%, ללא הבדל מגזר)

179. דרור, א, תרצ"ה, עמ' 9.

180. השקדן, ב, תרצ"ח, עמ' 2.

181. משאת, ג, תרצ"ו, עמ' 80.

182. פרי עמלנו, א, תרצ"ד, עמ' 4.

183. שם.

184. ריגר, החנוך העברי בארץ ישראל, א, עמ' 242.

185. ראו דרור (לעיל הערה 36).

186. לוי וגוטמן, ערכים ועמדות של הנוער הלומד בישראל (1974).

187. לוי וגוטמן, ערכים ועמדות של הנוער הלומד בישראל (1976).

188. שם, עמ' 223.

סוגיות אישיות ולאומיות בזהות הנוער

סבורים שכדי לחזק את המדינה יש צורך בעולים רבים נוספים. מאז 1973 גם חלה עלייה בנכונות לסייע לעולים, גם אם יפגע הסיוע ברמת החיים של משפחות התלמידים.¹⁸⁹ פרגו, שסיכם את המחקרים של שמעון הרמן ושל בנושא 'הזהות היהודית' מציין כמה מגמות עיקריות בשנים 1965-1985:

נטייה להתחזקות המרכיבים השונים של הזהות היהודית. [...] כולל הנוער הלא דתי, מאז מלחמת ששת הימים; [...] הגברת היסודות המסורתיים ב'דת האזרחית' בישראל. מגמה זו קשורה בחלקה בהתקרבות למסורת ובחלקה – לתחושה של יתר קירבה ליהדות התפוצות והגברת ההזדהות עם ההיסטוריה היהודית. הנכונות הרבה יותר לראות את מדינת ישראל כחלק בלתי נפרד של העם היהודי ושל ההיסטוריה היהודית לדורותיה גברה בעיקר בעקבות מלחמת יום הכיפורים. [...] הסכנות שישראל ניצבה בפניהן בתקופה זו הגבירו את תחושת שותפות הגורל עם העם היהודי וההיסטוריה היהודית.¹⁹⁰

יוכטמן יער ועמיתיו קובעים:

לגבי רוב ברור של הנוער היהודי (57.6%) הלאומיות היא הממד החשוב ביותר בזהות העצמית, כאשר בתוכו היא נחלקת שווה בשווה בין אלה התופסים את עצמם בראש ובראשונה כיהודים לבין אלה המעדיפים לראות את עצמם כציונים או ישראלים [...] רובו המכריע של נוער זה [מקבל] את התיזה העיקרית של הציונות כי ישראל היא 'המקום הבטוח ביותר ליהודים'.¹⁹¹

בדומה לתקופות מאוחרות יותר, גם תלמידי הגימנסיות העירוניות בשנות העשרים והשלושים חוו את מצוקת הארץ והזדהו עם העולים ועם יהודי הגולה – ימי מאורעות תרפ"א, תרפ"ט ותרצ"ו-תרצ"ט – שנים שבהן קלטו בארץ את עליות המצוקה, העלייה הרביעית (בעיקר מפולין) והחמישית (בעיקר מגרמניה) וסבלו ממשברי הכלכלה הארץ-ישראלית והעולמית של אמצע עד סוף שנות העשרים. מחקר היסטורי מדוקדק יותר של מאפייני הזדהות של התלמידים לדורותיהם יוכל להשלים את מחקרי העמדות של לוי וגוטמן, הרמן, פרגו ויוכטמן יער ועמיתיו, שכן, כאמור, לא ניתן לבצע מחקרי עמדות כמו שלהם על התקופה החסרה – משנות העשרים עד אמצע שנות השישים.

3. המעגל הזולתי: אני והאחרים בעולם

1.3 'הפלח התמים' ואנשי המדבר הפראים' – אני, הערבים והמצב הבטחוני בארץ-ישראל בארץ-ישראל חיו גם ערבים, ויהסם של בני הנוער אליהם, כפי שהוא משתקף בעיתוני

189. שם, עמ' 308.

190. פרגו (לעיל הערה 21), עמ' 283-284.

191. יוכטמן יער ואחרים, עמדות אישיות, חברתיות ולאומיות של הנוער הישראלי בשנת היובל, עמ' 27,

התלמידים, היה מורכב: מצד אחד יחס רומנטי ואוהד, ועם זאת פטרוני, לנער ולבוגר הערבי ולהווי המזרח; מצד אחר כעס על הסבל הרב שנגרם בגלל אובדן הנפש וגם הרכוש בימי מאורעות תרפ"א, תרפ"ט ותרצ"ו-תרצ"ט, וגם בשנים ביניהם. האזכור הרב של נושאי ביטחון ושמירה בשנות העשרים והשלושים הוא אמנם חלק מהמעגל הלאומי, שנדון קודם לכן, אך הם הובאו כאן משום שהיחס לערבים כרוך בנושאים אלה.

במדור 'משיחות' / מאגדות הערבים' פורסמו סיפורים על 'הפלח התמים' ו'הפלח שנדר נדר'.¹⁹² תלמידה ושמה מלכה מספרת שנתנה בקשיש לייסמינה הקטנה... [ש]פניה כל כך תמימים', אשר ערבי מבוגר ששלח אותה אליה רימה אותה.¹⁹³ בוגר תיכון בית-הכרם, שכונה ירושלמית ססבלה מאוד בתקופת המאורעות, מביא את 'סיפורו של שומר' שריחם על ערבי מסכן שגנב שה ושחרר אותו בלי להביאו למשטרה.¹⁹⁴ אפרים כותב בשיר ארץ-ישראלי אופייני: 'שם - גבע, פה - בור, פה - חמרה, שם - חול, ובשביל חום חורש ערבי' - נוף פסטורלי ובתוכו חומר נפץ לאומי.¹⁹⁵ העיתון כלי-בו מפרט את 'חיי מוחמד',¹⁹⁶ והתלמיד מביא תיאור של 'יום הפרנגי' - יום הניצחון של הערבים על נפוליון.¹⁹⁷ בסקירת הספר המרד במדבר יש לצד דיון ב'סכנה הערבית' גם תיאור חיובי על חיי הבדווים והמרד הלאומי שהנהיג לורנס איש ערב.¹⁹⁸ בסיפור רומנטי על 'המושבה החמודה' מופיעים אישה ערבייה וילדיה, שבעיניהם 'ערמומיות ממוזגת באיבה'. והמסקנה: 'אילו יכולנו לתקן נשמות צעירות אלה, לכובשן בטרם יורעלו, אילו היה בידינו לשתפם בבנין והיתה העבודה פוריה ונתנה הארץ את שפע יכולה לנו ולהם, לכולם ברווחה'.¹⁹⁹ בעיתון התלמיד מתפרסם סיפור על 'קסים' הנער הערבי ש'נשבה בין היהודים' במושבה הסמוכה לכפרו.²⁰⁰ בעיתון השבוע יוחד המדור 'מאגדות העמים' ל'אגדות הבדווים'.²⁰¹

מערכת הלפיד מביאה בראש הגיליון הראשון 'זכור' לחללי מאורעות 1936: 'ביחד עם כל עם ישראל בארץ-ישראל ותפוצות הגולה עומדים אנו דום עם ראשים מורדים, על קברי הקדושים והטהורים, גיבורי המולדת, שנפלו חלל בימי השתוללות אנשי המדבר הפראים, אשר ניסו להתנקש בבנין הבית הלאומי העברי'.²⁰² 'דבר המערכת' של נבט ב-1937 נפתח במילים: 'נחשול ההפקרות בארץ הולך וגובר [...] לאחר זמן קצר של "שקט יחסי" (שביתת נשק כביכול) חודשו מעשי האלימות הנתעבים [...] צרה עין שכנינו בנו, והם מתפרצים

192. דרור, ב, תרצ"ד, עמ' 9; א, תרצ"ה, עמ' 3.

193. על הסף, ב, תרפ"ז, עמ' 7.

194. משאת, ה-ו, תרצ"ז, עמ' 78.

195. בפיתנו, ב, תרפ"ו, עמ' 6.

196. כלי-בו, א, תרצ"ה, עמ' 7.

197. התלמיד, ה, תרצ"ב, עמ' 10.

198. התלמיד, ד, תרצ"ב, עמ' 3-1; תומאס א' לאורנס, המרד במדבר, תל-אביב תרצ"א.

199. אומר מחלקתנו, א, תרצ"ב, עמ' 14-15.

200. התלמיד, ה, תרצ"ב, עמ' 4-5.

201. השבוע (חנוכה), לט, תרצ"ה, עמ' 3.

202. הלפיד, א, תרצ"ז, עמ' 1.

וחותרים לעורר שוב מהומות בארץ זו [...] מזימתם לא תקום ולא תהיה!'. העיתון מקצה חלק נכבד ליום תל-חי, לטרומפלדור, ל'שומר' ול'רועה העברי' (לזכר הרועים שנפלו בכפר-החורש).²⁰³ בשיר 'נקום אקום' שושנה כותבת בסגנון נקמת הדם המקובלת במזרח: 'נקום אקום נקמת האה, דם אחי שנשפך [...] נפול יפלו המרצחים מבלי קום! בדם ואש הארץ נפלה - בדם ועבודה הארץ תקום!'.²⁰⁴ כמעט בכל העיתונים, בפרט בשנות השלושים, מצויים תיאורים רבים, מציאותיים ודמיוניים, של לילות שמירה בתקופת המאורעות - מה שחזק את ההתייחסות השלילית לערבים באותם הימים.

מורכבותו של יחס הנוער העברי לערבים מוצגת במחקרים היסטוריים שונים, בפרט בקרב הנוער הלומד שהושפע מעמדות השמאל הציוני הסוציאליסטי. אלבוים-דרור מציינת את יחסם של בני הנוער מהעליות הראשונות לערבים:

הערבים היו בעיני הנוער בעת ובעונה אחת דגם ילידי לחיקוי שחשו כלפיו רגשות נחיתות של זר לעומת המקומי, האותנטי, השורשי. יחד עם זאת, חשו עליונות על פני הערבי הנחות מבחינה תרבותית וטכנולוגית [...] לעומת הגישה הקולוניאלית של בני המושבות, נקלע הנוער הלומד העירוני, שצידד בעמדות הפועלים, למבוך של סתירות פנימיות. מהד גיסא תמכו בעבודה עברית ויצאו נגד העסקת ערבים, ומאידך גיסא, חייבה האידיאולוגיה השמאלנית שילוב של פועלי שתי החברות הלאומיות.²⁰⁵

סתירות דומות ביחס של היישוב היהודי לערבים מצא יוסף גורני ב'השקפה הסוציאליסטית-קונסטרוקטיביסטית' של מפלגות הפועלים. גם הוא ציין במחקרו את 'ההשקפה האדנותית-הבדלנית' שאפיינה רבים מאיכרי המושבות, ואת 'ההשקפה הליברלית-מעשית' בחוגים האזרחיים, שניסתה לשלב את הבניין הציוני עם חיים לצד הערבים, בדומה למפלגות הפועלים.²⁰⁶ אניטה שפירא מתארת את הזרות ואת אי-ההבנה של הנוער הלומד ושל חברי תנועות הנוער כלפי הערבים, שחינוכם הסוציאליסטי הביאם 'להאמין שהתנגדות הערבים [למפעל הציוני בארץ, מפעל של קדמה ושלוש, המביא תועלת לכל תושביה] היא ביטוי לנחשלות החברה הערבית'. פרוץ המרד הערבי, 'המפגש עם השדות הבווערים, עם העצים הגדועים, עם יריות והרוגים כחוויה יום יומית' השפיע על הנוער.²⁰⁷ מצב זה בא לידי ביטוי בעיתונות התלמידים והביא למבוכה ולוויכוח על מדיניות ההבלגה כלפי ערביי ארץ-ישראל. אליעזר ריגר הראה כבר ב-1940 'ארבעה סוגים של יחסים אל השאלה הערבית' בבית-הספר: 'יחס הביטול', המניח שאין תנועה ערבית לאומית; 'היחס הפרימיטיבי' המתנשא כלפי הערבים; 'יחס ההתבטלות' הגלותית בפני הגוי; ו'היחס הפטליסטי' המניח מאבק מזוין

203. נבט, ב, תרצ"ז.

204. שתילים, א, תרצ"ט, עמ' 15.

205. אלבוים-דרור (לעיל הערה 3), עמ' 132.

206. יוסף גורני, השאלה העברית והבעיה היהודית, תל-אביב 1985.

207. אניטה שפירא, חרב היונה, עמ' 355-356, 359.

בלתי־נמנע בין שני העמים האוחזים בארץ אחת.²⁰⁸ למעלה מיובל שנים אחרי ריגר מנה עוז אלמוג את הדימויים הסותרים של הערבי בעיני הצבר: הערבי כעברי (גישה רומנטית וגישה פסידו־מדעית) וכמודל של יהודי חדש; הערבי כ'פרא האציל' – ומנגד כזרע ישמעאל, בן תרבות נחשלת ועמלק, אויב צמא דם ואכזר.²⁰⁹ בר־גל מצא דימויים שליליים־פטרוניים אך גם חיוביים־רומנטיים של הערבים בספרי הלימוד למולדת ולגאוגרפיה בתקופת היישוב. בספרים שמאז קום המדינה הולכת ומודגשת השתלבותם של הערבים בחברה הישראלית המודרנית.²¹⁰

סוגיית היחס המורכב לערבים, ההולך ומשתפר בחלוף השנים, מופיעה גם במחקרי העמדות מאמצע שנות השבעים ואילך. במחקר שנערך ב־1975 נמצא שלצד גילויי שנאה לערבים (רק 17% מהנוער 'בכלל לא שונאים ערבים') יש נכונות רבה להתיידד אתם (51%), והודאה במיעוט מגע חברתי כלשהו אתם (36% מהנוער היהודי) – ובעקבות מפגשים ציינו שני שלישים התרשמות חיובית כלשהי.²¹¹ בסוף שנות השמונים 40% מבני הנוער הלומד בארץ ביטאו שנאה כלפי 'כל' או 'רוב' הערבים,²¹² אך ממש באותן שנים ניכרה עלייה משמעותית בשיעור בני הנוער הלומד שטענו לנאמנות ערביי ישראל למדינה וירידה משמעותית בשיעור הטוענים לאי־נאמנות.²¹³ אז גם תמכו 42% מבני הנוער הלומד היהודי 'בשילוב מלא של הערבים באומה הישראלית מבחינת חובות וזכויות [...] ו־54% ענו שיש לראות את הערבים כישראלים לכל דבר [לעומת] 15% הרואים אותם כלא־ישראלים'.²¹⁴ בשנת היובל ציינו 41% מבני הנוער היהודים את השסע בין חילונים לדתיים כחמור ביותר ומסכן את החברה הישראלית לעומת 26.5% בלבד שהעריכו כך את השסע שבין יהודים לערביי ישראל (זה היה לפני שנחקרה לעומקה השפעת אינתיפאדת אל־אקצה שנתיים מאוחר יותר).²¹⁵

נראה שגם באשר לשינויים ההדרגתיים ביחס של הנוער היהודי לערבים בארץ יוכל המחקר ההיסטורי, שהדגמנו רק מקצתו, להשלים את החסר המחקרי הקיים בנודן באשר לשנות היישוב ולעשורים הראשונים למדינה.

2.3 'נסיעתי הראשונה באוניה' ו'במערב אין כל חדש' – אני והעולם
עיון בעיתוני בתי־הספר התיכוניים בשנות העשרים והשלושים מראה דמות מורכבת של

208. ריגר, החנוך העברי בארץ ישראל, א, עמ' 213-233.
209. אלמוג, הצבר – דיוקן, עמ' 292-296.
210. בר־גל, מולדת וגיאוגרפיה במאה שנות חינוך ציוני, עמ' 187-190.
211. לוי וגוטמן, ערכים ועמדות (1976), עמ' 43-47.
212. מייזלס וגל, שנאה לערבים בקרב תלמידים יהודיים בבתי ספר תיכוניים, עמ' 9-10; אורון, זהות יהודית־ישראלית, עמ' 12-15.
213. עמדות פוליטיות וחברתיות בקרב בני נוער, תל־אביב וירושלים, 1987, עמ' 52.
214. ברנט, אגסי ובובר־אגסי, תודעה לאומית ישראלית, עמ' 105.
215. יוכטמן־יער ואחרים, עמדות אישיות, חברתיות ולאומיות של הנוער הישראלי בשנת היובל, עמ' 31.

תלמידים גם באשר לקשר לארץ ולעניין בנעשה בחוץ לארץ. אזורים רבים ושונים בחוץ לארץ נזכרים בעיתונים של כל בתי-הספר, מייעוט מבוטל מהם מוזכרים כחוויות אישיות של מי שטיילו עם הוריהם – והרוב הם דיווחים מהעולם על מחוזות אקזוטיים נחשקים, מהם מתורגמים משפות שונות. 'העולם' ואירועיו השוטפים נזכרים בעיקר בהקשר היהודי. נוסף על אישים וסופרים ציונים ויהודים הכירו בני הנוער גם הוגים וסופרים בני העולם הגדול. אהבת הארץ של בני נוער אלו אוזנה בערגה לחו"ל, ולחינוכם הציוני-יהודי נוספה השכלה כללית. תלמיד ירושלמי כותב על נסיעתו הראשונה באונייה למצרים,²¹⁶ ותלמיד חיפאי מספר על מסע 'בליל סער באוניה';²¹⁷ השבוע מביא כותרת ראשית על 'מלחמה במזרח' בין יפן לרוסיה ב-1934,²¹⁸ והתלמיד כותב על 'ועזועים' בעקבות ירידת הלירה שטרלינג בלונדון.²¹⁹ בעיתונים פורסמו ידיעות וסיפורים מרחבי תבל, שתורגמו מרוסית, מאנגלית ואפילו מאספרנטו: מידע על מכרות המלח בויליז'קה שברוסיה,²²⁰ סיפור אוקראיני עממי,²²¹ סיפור על מערכת עיתון במלחמת העולם הראשונה, מחזה במערכה אחת, 'בוקס וקוקס', המתרחש באחת מארצות המערב, ו'רובין הוד' מימי מסעי הצלב,²²² דיון על פילוסופים מערביים חשובים,²²³ ושיר אנגלי מתורגם 'מהכא ומהתם'.²²⁴

יצירותיהם של סופרים, הוגי דעות ואישים דגולים צוטטו, נזכרו ונסקרו: סטפן צווייג היהודי (מרי אנטואנט); צ'רלס א' קרינגטון (דברי ימי אנגליה); פרנץ קרמנדו (תעלועי הגורל); פלובר (סיפור ילדים 'המלך בוב: אגדה מחיי יער עד באפריקה';²²⁵ גוגול ('החיים');²²⁶ פיודור דוסטויבסקי (רשימות מבית המוות); פטר פרויכן (אסקימוס);²²⁷ רומן רולן ('המבשרת');²²⁸ רומן רולן (ז'אן כריסטוף);²²⁹ ויקטור הוגו ('הטבועים');²³⁰ פרל בק (האדמה הטובה).²³¹ ספריהם של ג'ק לונדון (מרטינ' עדן), אפטון ביל סינקלר (הג'ונגל) וברנרד קלרמן (המנהרה), שהיו בהם רעיונות סוציאליסטיים ואוטופיסטיים, נמנו עם הספרים

216. משאת, ג, תרצ"ו, עמ' 70.

217. על הסף, ב, תרפ"ז, עמ' 5.

218. השבוע (מלחמה), כו, תרצ"ד, עמ' 1.

219. התלמיד, ד, תרצ"ב, עמ' 3.

220. גיצים, ב, תרפ"ז, עמ' 8-10.

221. הלפיד, א, תרצ"ז, עמ' 8.

222. עולמנו, א, תרצ"ב, עמ' 3-7.

223. בפיתנו, ב, תרפ"ו, עמ' 21-22.

224. הניצן, ב, תרפ"ה, עמ' 4.

225. השבוע (מלחמה), כו, תרצ"ד, עמ' 2-3.

226. דרור, ה, תרצ"ה, עמ' 9, 13.

227. דרור, ה, תרצ"ה, עמ' 15.

228. דרור, ז, תרצ"ה, עמ' 15.

229. בינינו, ג-ד, תרצ"ז, עמ' 15-16.

230. הניצן, ב, תרפ"ה, עמ' 3.

231. שתילים, א, תרצ"ט, עמ' 11-13.

הפופולריים ביותר בספריית בית הספר 'הריאלי' בחיפה.²³² כמו כן נערך דיון בהמשכים על השקפתו האנרכיסטית של קרופוטקין בעקבות תרגום מאמרו 'על הנוער'.²³³ נסקר בהרחבה גם הספר המרד במדבר,²³⁴ העוסק בעניינים הנוגעים לארץ-ישראל. כמו כן נדונו סרטים כגון 'במערב אין כל חדש', בעקבות ספרו של אריך מריה רימרק בשם זה,²³⁵ 'רשמים מהסרט לואי פסטר'²³⁶ ומן האופרה הרוסית 'רוסלקה',²³⁷ התפרסמו קטעים על שחקני הראינוע אמיל ינינגס וז'קי קוגן,²³⁸ וכן רשימה על 'אילו הייתי ון-גוך'.²³⁹

העולם ותרבותו בארצות השונות ניכר אפוא בצורה משמעותית בעיתונות בתי-הספר התיכוניים העבריים בשנות העשרים והשלושים, לצד מקומה המרכזי של ארץ-ישראל. חוץ לארץ נזכרה רבות גם במדורי הידע והפרפראות, בסיפורים ובאגדות. 'השודדים' מקליבלנד, 'השבויים' מלוס אנג'לס, 'טרגדיה במגדלור', 'ב'אונייה בדרך ליפן', היו הסיפורים בהמשכים שמילאו את גליונות השבוע לסוגיהם. שתי סדרות על השוטרים במסגרת 'שיקגו' ו'התיור בערבות קונגו הבלגית' נזכרו בגליונות לתלמיד.²⁴⁰ בסדרה על 'הדרקון האדום (סיפור פנטסטי)' במערת הקסמים הגיעו הגיבורים בין השאר למוכר פנינים בהונולולו בספינה 'הישפניולה',²⁴¹ הנער הארץ-ישראלי שלמה סימן, שנסע על אופניו על הכביש בערבות הרחוקות, חשב על 'טעמה של גלידה בקונגו, ומה טעמו של תפוח זהב בציר הצפוני', ונתקל בחיות טרף – כל אלה בסיפור בהמשכים 'ג'אגרה מלך היער'.²⁴² כמו כן הופיעו סיפורים בודדים, על 'עליוה והגמדים' שגרו 'בבית קטן בארץ הולנד היפה';²⁴³ על 'בת המלך ומושיעה' [...] בארץ אחת לחוף ימים';²⁴⁴ על 'טבעת הכשפים' [...] בימי קדם, בארץ רחוקה מאד';²⁴⁵ 'סיפור הטבעת' מ'אגדות אלף לילה ולילה',²⁴⁶ ועוד. חוץ לארץ כמשתא נפש בלט בכל עיתוני בתי-הספר. אין ספק אפוא שתלמיד התיכון הארץ-ישראלי חרג ברוחניותו מגבולות מולדתו ועמו.

האתנוצנטריות הארץ-ישראלית הקרתנית שהואשמו בה בני הישוב העברי כבר נדונה

232. התלמיד, ב, תרצ"א, עמ' 15.
233. דרכנו, ב, תרפ"ג, עמ' 4.
234. התלמיד, ד, תרצ"ב, עמ' 1-3.
235. התלמיד, ב, תרצ"א, עמ' 5-6.
236. נבט, ב, תרצ"ז, עמ' 9-10.
237. בפנתנו, ב, תרפ"ו, עמ' 19-20.
238. הד המחלקה, א, תרצ"ב, עמ' 9-10.
239. בינינו, ג-ד, תרצ"ז, עמ' 12.
240. גליונות השבוע; לתלמיד, תרצ"ד.
241. גליונות דרוו.
242. לתלמיד (ירושלים), ב, תרצ"ה, עמ' 2.
243. לכבוד הנוכה, תרצ"ז, עמ' 15-16.
244. דרוו, א, תרצ"ה, עמ' 3-5.
245. לתלמיד (ירושלים), ב, תרצ"ה, עמ' 1.
246. השבוע (ארלוזורוב), יב, תרצ"ד, עמ' 4.

סוגיות אישיות ולאומיות בזהות הנוער

והופרכה במחקרים שונים, שאין להם המשך באשר לתקופת המדינה. יונתן שפירא קבע:

ילידי הארץ לא קלטו בבתי־הספר את העולם הרוחני של דור המייסדים. העולם הרוחני העשיר של בני הדור המהפכני לא היה מובן להם. השפה העברית האידיאולוגית, ותוכנה המוגבל של הספרות העברית החדשה, לא נתנו בידיהם כלים להבנת עולמם הרוחני של דור יוצאי חו"ל. כך החל להיווצר פער רוחני בין הדורות.²⁴⁷

על כך התפלמסה אתו אניטה שפירא:

תחייתה של השפה העברית נתלוותה במפעלי תרגום מפליאים בהיקפם, ממיטב ספרות העולם. [...] בעיקר אותו עולם תרבותי שבו ראו עצמם בני דור האבות אזרחים. [...] ממיטב הספרות הרוסית, אך גם מן הספרות הגרמנית והספרות הסקנדינבית, ואף מן הספרות הצרפתית והאנגלית. [...] נוסף על כך, תורגמה גם ספרות עיון: קרופוטקין והרצן ומרקס ואנגלס, ולאסאל ואוטו באואר, וכן ספרי מופת בפילוסופיה מאפלטון ועד שפינוזה. [...] לאור זאת, הטענה שהשפה העברית יצרה גיטו תרבותי וסגירות קונספטואלית־ציונית, שמנעה מבני־הנעורים להיחשף למורכבותו של העולם, ולפיכך תהליך הסוציאליזציה שלהם לקה בחסר, נראית כבלתי־מוכחת. [...] גם אם נקבל את הטיעון, שהחינוך בבית־הספר הקנה בעיקר תכנים לאומיים, באה הספרייה והשלימה מה שהחסיר בית־הספר.²⁴⁸

אניטה שפירא גם מוכיחה שלימודי ההיסטוריה הכללית והאנגלית בבתי־הספר התיכוניים בתל־אביב איזנו את הלימודים העבריים.²⁴⁹

נרית רייכל דנה בהרחבה רבה במקומה של ההשכלה הכללית בחינוך העברי, ובכלל זה בגימנסיות העירוניות, מראשית הציונות ועד 1935. היא מציינת, בדומה לאניטה שפירא, את תוכנית הלימודים וגם את הספרות העשירות של גימנסיה 'הרצליה' ובית־הספר 'הריאלי', את הסתמכותה של הגימנסיה העברית בירושלים על בית הספרים הלאומי ואת קיומן של ספריות ציבוריות בארץ־ישראל עוד מסוף המאה ה־19.²⁵⁰ פרק מפורט במחקרה עניינו הוא 'ספר הקריאה כסוכן השכלה כללית', ובו היא מונה את ההוצאות שהפיצו מגוון ספרי קריאה מתורגמים לעברית הן מפאת הביקוש הן כדי למנוע מעבר לקריאה בשפות זרות.²⁵¹ רייכל מביאה את ספרי הקריאה שהיו זמינים לנוער עד מחצית שנות השלושים וממיינת אותם: פולקלור (סיפורי עמים, משלים, אגדות); ביוגרפיות; ספרי הרפתקאות ומסעות; סיפורי

247. שפירא, עילית ללא ממשכים, עמ' 83.

248. אניטה שפירא, יהודים חדשים יהודים ישנים, עמ' 131-132.

249. שם, עמ' 129-130.

250. רייכל ולעיל הערה (11), עמ' 276-285.

251. שם, עמ' 286-291; נרית רייכל, 'ספרי קריאה – סוכני ההשכלה של "דור הבנים" בראשית החינוך העברי (1890-1935)', דור לדור, יז (2000), עמ' 7-70.

טבע (צמחים וחי), מדע ואמנות; ספרים היסטוריים מכל התקופות ומרחבי העולם; רומנים וסיפורים קצרים מהספרות העולמית. גוסף על כך היא מונה את עיתוני הילדים העבריים שמדוריהם השונים שימשו גם הם סוכני ההשכלה הכללית בארץ-ישראל.²⁵² נעמה שפי מונה גם היא ספרי נוער רבים. היא מביאה רשימה של ספרים אוהבים על תלמידי המחלקה החמישית והשמינית באחת הגימנסיות העירוניות ב-1940, ובהם גם כאלה שנכתבו במקור באנגלית, איטלקית, צרפתית, רוסית, פולנית ונורווגית.²⁵³ דן הורוביץ, בספר זכרונותיו על בני דור תש"ח, מציין שבני הדור היו קוראי ספרות בנעוריהם – עברית ויידית, אך גם 'ספרות יפה מתורגמת, ספרות הגותית וקולנוע'. גם הוא מתפלמס, כאניטה שפירא, עם תזת 'הקרתנות התרבותית' של יונתן שפירא, ומסכם: ישנן עדויות מסייעות רבות להפרכת 'דימויו של דור בארץ כדור קרתני, מנותק מתרבות המערב [...] ואפשר שהבולטת שבהן היא השתלבות בני דור בארץ בעולם האקדמי' אחרי קום המדינה.²⁵⁴ עוז אלמוג מסכם את הדיון שלו באופקיו התרבותיים-הרוחניים של הצבר (בעיקר עד דור תש"ח) ב'אתנוצנטריות תרבותית ורוחנית', אך גם מציין שבבית-הספר התיכון זכו בני הדור להשכלה פורמלית כללית, בתנועות הנוער זכו להשכלה כללית לא-פורמלית, והרבו 'לקרוא ספרות קלאסית מתורגמת (הוגו, המסון, איבסן, טולסטוי, רולן, סנקביץ')'.²⁵⁵ מכל הממצאים הללו מובן מדוע תלמידי בתי-הספר התיכוניים כתבו בעיתוניהם לא רק על ארץ-ישראל ואישי הציונות והיישוב, אלא גם על נופי חוץ לארץ ועל הסופרים וההוגים מן העולם הגדול שהכירו מלימודיהם, מן הפעולות העיוניות וה'משפטיים' שנערכו בתנועות הנוער, ומספרי הקריאה והעיון המתורגמים שהיו זמינים בבתי-הספר ובספריות הציבוריות. המשך המחקר ההיסטורי על עולמם הרוחני של בני הנוער במגזרים נוספים בשנות המדינה יוכל לתרום למחקר הנוער הישראלי בהווה.

3.3 'במשכנות דלים' – אני והעניים בבית-הספר, בעיר, בארץ ובעולם
 תלמידי בתי-הספר התיכוניים העירוניים באו בדרך-כלל מבתים מבוססים למדי. הדאגה לאחזר העני' המופיעה בעיתונות התלמידים מתייחסת למצב במעגלים חברתיים הולכים ומתרחבים: בית-הספר, עיר המגורים, הארץ והעולם. מקורה של הרגישות החברתית הזאת היא בין השאר בחברותם של רבים מהתלמידים בתנועות הנוער, אך הביטוי שקיבל הנושא דווקא בעיתוני בית הספר מלמד על עולמם של כלל התלמידים, וקשור גם במצוקותיהם של העולים החדשים. הוא 'מאזן' במקצת את השאיפה לחו"ל, שנחשבה בשנות המנדט לבורגנית ואפילו לאנטי-ציונית.
 המדור 'במשכנות דלים' בעיתון משאת נפתח במילים: 'תלמידי כיתה ו' סיירו באחד

252. רייכל (לעיל הערה 11), עמ' 291-333.

253. נעמה שפי, גרמנית בעברית: תרגומים מגרמנית ביישוב העברי 1882-1948, 'ירושלים 1998, עמ' 172.

254. הורוביץ, תכלת ואבק, עמ' 101-110.

255. אלמוג, הצבר – דיוקן, עמ' 242-251.

הימים בשכונות עניות אחדות בירושלים והעלו על הכתב את רשמיהם, אם בצורת הרצאה ואם בצורת סיפורים דמיוניים. אחד התלמידים כתב על 'עזרת המוסדות למשפחות הנ"ל [...] שרובן הן מעדות המזרח', וחבריו הביאו 'שיחה עם ילדה ענייה', עם 'הילד רחמים' ועם 'ילד עני לבוש בגדים בלים ושערותיו פרועות'. אחד התלמידים סיים ב'נשבעתי: לכשאגדל אעזור להם בכל כוחי', וחברתו הציעה 'נסדר מפעל שבו תשתתף כל כיתה מכל בית-ספר ונעזור באמת הרבה'.²⁵⁶ התלמידים גם כתבו בשיריהם על העוני, כגון: 'ואתה הנער, קום והלכת אל מקום בו העני ישכון'. אחד מהם מזדהה עם אמן מפורסם: 'אילו הייתי ואן-גוך [...] הייתי גם כן מנסה להביע את ההבדלים שבחיי החברה, כלומר בין העוני המחריד של עובדי המכרות בבלגיה למשל ובין העשירים השבעים'.²⁵⁷

גם בעיתונים אחרים התפרסמו רשימות על ההיים בעיר העברית דאו, שכותרותיהן מדברות בעד עצמן: ב'היא' מובא סיפורו של חולה רוח מסכן;²⁵⁸ ב'לידי רחוב' מסופר על 'יצחק' מסוג 'לידי הרחוב המסתובבים בשווקים', שנאלץ לגנוב למחייתו כרוב. כאשר בישל אותו הסתבך עם שומר בריטי אטום לב ונותר רעב;²⁵⁹ ב'כל דאלים גבר' נזכר הכותב ריב שפרץ בין בעל-הבית שלו למוכר תפוחי זהב מסכן משום שלא רצה שיתחרה בחנותו החדשה.²⁶⁰ האמפיתיה של הכותבים היתה נתונה גם לעוני בחו"ל, בפרט לבני נוער עניים. כיוון שהנוער הלומד עצמו לא התנסה בעוני, רגש זה בא לידי ביטוי בעיקר בסיפורים ובאגדות, כניגוד לארצות חוץ לארץ הקוסמות והנוצצות שאף הן נזכרו בסוגה הפדיונית בעיתונות התלמידים. ב'נקמה' מסופר על נער ארץ-ישראלי מסכן שגנב במאפייה פת-לחם, לאחר שלא באה לפיו 'ימים רבים, נכלא בשל כך, ונקם לימים באופה שהסגירו'.²⁶¹ בסיפור בהמשכים 'מידה כנגד מידה' מסופר על הגביר שהיה לעני ולמד עם גביר אחר בבית-מדרש בגולה.²⁶² בסדרה 'מדחי אל דחי' הולך הנער מרקו הגוי יורקי מדחי אל דחי, מאבד את אביו, חי בעוני ומחליף מקומות עבודה רבים.²⁶³ ב'חזון (חלום) יעקב', נער בן עשירים מלונדון חולם במחלתו הקשה שהוא עני מרוד. משהתעורר והבריא 'אחר החלום הנורא, פקח את עיניו ונשבע לעזור לעניים מהיום והלאה, לחמול עליהם ולתת להם ישע [...] וכן היה'.²⁶⁴

השפעת הסוציאליזם על בני היישוב אמנם נזכרת רבות במחקר, יחסם לעניי העיר, הארץ והעולם כמעט אינו נזכר בו, למעט מחקריה ההיסטוריים של אניטה שפירא. לדבריה, כמו היחס לגולה גם החינוך הסוציאליסטי של בני היישוב היה שכלתני משום שבניגוד לאבותיהם

256. משאת, ג, תרצ"ו, עמ' 60-65.

257. בינינו, ג-ד, עמ' 9, 12.

258. בפינתנו, ב, תרפ"ו, עמ' 9.

259. דרוור, א, תרצ"ה, עמ' 6.

260. נבט, ב, תרצ"ו, עמ' 12.

261. התלמיד, ה, תרצ"ב, עמ' 1-3.

262. בפינתנו, ב, תרפ"ו, עמ' 3-4.

263. הלפיד, א, תרצ"ז, עמ' 5.

264. מסדה, א, תרצ"ד, עמ' 8.

הם לא חשו על בשרם את העוני של יהדות מזרח אירופה, ולמעט הנערים העובדים, למרבית נערי ארץ-ישראל העובדת, מחסור ומצוקה היו ידועים רק מן הספרות'. הווי החיים היה זעיר-בורגני ורמת החיים הנמוכה יחסית אפיינה את כלל תנועת העבודה.²⁶⁵ שפירא טוענת, שבניגוד לדור ההורים, שהסוציאליזם הקנה לו תחושת שייכות לתנועה עולמית צודקת הדואגת לכל מוכי הגורל, 'תלמידי בית-הספר התיכון בארץ-ישראל לא חוו חוויות פרולטריות: עצם לימודם בתיכון סימל את העובדה שמשפחתם מסוגלת לשלם שכר לימוד, או לפחות שאינה נזקקת לשכר עבודתם [...]. הם התעניינו מאוד בתולדות הציונות ולא גילו עניין מיוחד בסוציאליזם כתפישה חברתית'.²⁶⁶

העדויות שמצאתי בעיתונות תלמידי הגימנסיות העירוניות מראות דווקא רגישות חברתית אישית, שייתכן שאכן נבעה בעיקרה מקריאת ספרים, ובחלקה באה מקרב העולים החדשים ובשל קשייהם הכלכליים דאז. מיעוט המחקר וכן הדוגמאות שהבאנו מלמדים על הצורך במחקר היסטורי ועכשווי כאחד בהיבט זה בעולמו של הנוער.

סיכום: מה מוסיף המחקר ההיסטורי של עיתונות בתי-הספר למחקרי הזהות הקיימים?

במבוא צוינו שתי קבוצות עיקריות של מחקרי זהות הנוגעות לענייננו: מחקרים על דמותו וזהותו של הצבר היישובי, בן 'דור בארץ' או 'דור תש"ח'; ומחקרים על דמותו של הנוער היהודי וזהותו הרחבתית במדינת ישראל. כאן אציין במה מוסיף המחקר ההיסטורי על עיתונות בתי-הספר למחקרי הזהות האלה ואציע מחקרי המשך.

עד כה לא נערכו מחקרי זהות שיטתיים של בני הנוער בתקופת המנדט, בפרט בסוגיות החורגות מן ההיבטים הלאומיים והפוליטיים של זהותם. מאחר שאין אפשרות לערוך מחקרי עמדות על העבר, יש לחפש את דמות הילד והנער העברי דאז במחקר ההיסטורי, אך גם הוא לוקה בחסר. סיון, בן-אליעזר וקדיש מתמקדים בפלמ"ח ובדור הלוחמים,²⁶⁷ יונתן שפירא בבני המנהיגים,²⁶⁸ רוזנשטיין ביהודי החדש,²⁶⁹ שקד בספרות העברית,²⁷⁰ וכולם מדגישים את הצד הערכי והפוליטי היהודי-ציוני-ישראלי של מושא מחקריהם, בדומה למחקרי זהות הנוער בישראל בסוף שנות השישים. בחינת עיתונות התלמידים של הגימנסיות העירוניות הראתה מה הם ההיבטים המשמעותיים החסרים במחקר ההיסטורי הקיים על תקופת היישוב.

265. שפירא, חרב היונה, עמ' 357-358.

266. שפירא, יהודים חדשים יהודים ישנים, עמ' 136-137.

267. סיון, דור תש"ח; בן-אליעזר, דרך הכוונת; קדיש, למשק ולנשק.

268. שפירא, עלילת ללא ממשיכים.

269. רוזנשטיין (לעיל הערה 10).

270. שקד, הסיפורת העברית 1980-1980, ג.

מן הסוגיות האישיות והבית-ספריות, הלאומיות והזולתיות שנבחנו במחקר זה מצטיירת דמותו של הנוער הלומד העירוני לא רק כארץ-ישראלית ילידית, אלא כדמות מורכבת יותר.

חוקרי זהות הנוער משלהי שנות השישים ואילך התרכזו במרכיבים שונים של זהות היהודית-ישראלית. מרכיבים אלו נבחרו כקטגוריות חיצוניות במחקרי עמדות כמותיים, שהתמקדו בחלקם באוכלוסיות ובהיבטים מסוימים, ורק מיעוטם הוסיפו היבטים אישיים של תמונת עתיד – גם היא בדרך-כלל בהקשרים של השירות הצבאי וההישארות בארץ. מחקר היסטורי ואיכותי בסקטורים מוגדרים ושונים מצוי רק במחקרים של קשתי ואיזיקוביץ ושל דרור.²⁷¹

עיתוני התלמידים שנותחו כאן אמנם התמקדו במגזר אחד, של תלמידי תיכון בשנות העשרים והשלושים, אך מציגים דמות מורכבת של בני הנעורים מגיל 12 עד 18, שמן הראוי לבדוק את מאפייניה גם בשנות המדינה. חקר העיתונים הללו שילב כלים היסטוריים ואיכותיים והתבסס על קטגוריות ניתוח פנימיות, שעלו מן החומר עצמו. מרבית מחקרי זהות על הנוער בישראל שנעשו עד כה הם מחקרי עמדות ממוקדים. מחקר עיתוני בתי-הספר מדגים את הצורך במחקר איכותי של זהות/דמות/דיוקן הנוער (והילד) הישראלי בעבר וגם בהווה, בהקשר של המורכבות האישית והחברתית ומעגלי הקהילה השונים.

בדיקת השינויים שחלו מתקופת המנדט ועד ימינו, בעזרת הכלים המודגמים וכלים אחרים, תוכל להשלים מצד אחד את מחקרי זהות הנוער בעבר ומצד אחר את אלה הדנים בה רק במדינה שלאחר מלחמת ששת הימים, ותראה את שורשי דמותו של הנוער כיום. על מורכבות זהותו של הנוער היהודי בעבר ובהווה עמדו כבר עוז אלמוג²⁷² ואמנון רובינשטיין²⁷³ בדיונם על הצבר, בעקבות רבים אחרים, וכן נירית רייכל,²⁷⁴ אניטה שפירא²⁷⁵ ורחל אלבוים-דרור,²⁷⁶ המשלימות מחקרים אחרים או מתפלמסות נקודתית עמם. למורכבות שחוקרים אלו מצאו בדמותו של הנוער היהודי הוסיף חקר עיתוני בתי-הספר משנות העשרים והשלושים את ההיבטים היישוביים והישראליים שלהלן, ומן הראוי להמשיך במחקרם.

* במעגל האישי ניכרו אצל הנוער העירוני העברי שאיפות עתיד סותרות – בארץ אך גם בחו"ל. שיעור ניכר מתלמידי הגימנסיות העירוניות הגשימו שאיפות אלו בחו"ל כבר בשנות העשרים והשלושים. הדבר הוצנע בכתובי העת ההיא ולא צוין במחקר ההיסטורי – פרט ליונתן שפירא.²⁷⁷ 'קולות' נחבאים אלו עולים מעיתוני בתי-הספר ומנתונים מספריים נוספים. הם וקוקים למחקר נוסף גם כאשר לימינו – ולא רק במחקרי הירידה מהארץ.

271. קשתי ואיזיקוביץ (עורכים), פנים המשתקפות במראה; דרור (עורך), החינוך הקיבוצי בסביבתו.

272. אלמוג, הצבר – דיוקן.

273. רובינשטיין, מהרצל עד רבין והלאה.

274. רייכל (לעיל הערה 11).

275. שפירא, יהודים חדשים יהודים ישנים.

276. אלבוים-דרור (לעיל הערה 3).

277. שפירא, עילית ללא ממשכיכים.

* עיתוני בתי-הספר משנות העשרים והשלשים, שנחקרו כאן, מוכיחים את טענתה של רחל אלבוים-דרור בדבר 'נטיות אופוזיציוניות ומתחים בין-דוריים' בקרב נוער העליות הראשונות.²⁷⁸ עיתונים אלו מלמדים על מתחים בין התלמידים למורים ועל קיומם של סממנים 'סלונים' בהתנהגות התלמידים, למורת רוחם של המורים. 'החברות הסלוניות' שחקרו אדלר ופרס בשנות המדינה²⁷⁹ תחילתן היתה כבר בגימנסיות העירוניות בתקופת היישוב. רק מקצת תלמידי הגימנסיות היו חברים בתנועות הנוער. גם תופעה 'לא-ציונית' זו הוצנעה עד כה ויש לחוקרה.

* בחקר מסגרות הנוער בישראל מרבים להשתמש בדיכטומיה שבין 'תנועות הנוער' ל'חינוך המשלים' או 'התנועות למען הנוער'.²⁸⁰ כך נהגתי גם אני במחקרים קודמים, ואף סיווגתי את תנועת הצופים כחלק מ'התנועות למען הנוער'.²⁸¹ על-פי עיתונות התלמידים אגודות בתי-הספר לסוגיהן לא היו מנוגדות לתנועות הנוער הפוליטיות, אלא בעלות סממנים עיוניים-רעיוניים מובהקים, על הרצף 'התנועות של הנוער' ו'התנועות למען הנוער' – וכך גם תנועת הצופים שפעלה בגימנסיות העירוניות. מועצות/אגודות התלמידים בבתי-הספר בכלל, ובבתי-החינוך של זרם העובדים ובבתי-הספר התיכוניים של הזרם הכללי בפרט, עדיין לא נחקרו לעומקן, ואף לא 'הצופיות' בחינוך בכלל ובתנועות הנוער לסוגיהן בפרט. חקר עברן של מסגרות נוער אלה בעבר היישובי והישראלי יכול לתרום לטיפוחן בהווה ובעתיד ככלים של חינוך ערכי.

* במעגל המולדת והעם, ובכל הסוגות שנכללו בעיתוני בתי-הספר, הוכחה 'פלשתינוצטריות' מובהקת, כנוכח אצל כל החוקרים שנמנו לעיל, אך היחס לתפוצות נמצא מורכב יותר מ'שליטת הגולה' כפשוטה. אלמוג מסכם בהרחבה את 'שליטת הגלות והיהודי הגלותי' – הצבר כהתגלמות היהודי החדש', וכן את 'הצבר והשואה' והניגוד בין המבטא והשמות העבריים והגלותיים.²⁸² אין הוא עוסק די בהזדהות הנוער הישראלי עם הגולה ולשליטת הגלותיות של היישוב הישן בארץ, העולים בבירור מעיתוני בתי-הספר. אניטה שפירא מציינת את ההבדל שבין דור ההורים, אשר שלל את הגולה אך הזדהה עם סבלותיה מתוך היכרות אישית, ובין דור הבנים שנולד בארץ ולא חווה זאת.²⁸³ כאן נמצאה ההזדהות והדגשת החיוב גם בקרב בני הנוער הלומד בבתי-הספר, שרק מקצתם היו מבני העולים החדשים, ואת פשר התופעה יש עוד לחקור.

* יתרה מזו, בניגוד למקובל, הקשר בין שליטת הגולה ובין השואה והתקומה לא התחלק לתקופות חד-משמעיות: 'שליטת הגולה' לא פסקה עם היוודע השואה בארץ ב-1942,²⁸⁴ או

278. אלבוים-דרור (לעיל הערה 3), עמ' 124-125.

279. אדלר ופרס (לעיל הערה 86).

280. ראו לעיל הערה 97.

281. למשל דרור (לעיל הערה 90); רשף ודרור, החינוך העברי בימי 'הבית הלאומי' 1919-1948.

282. אלמוג, הצבר – דיוקן, עמ' 127-152.

283. שפירא, יהודים חדשים יהודים ישנים.

284. דרור (לעיל הערה 36).

עם ההתמודדות עם השואה לפני הקמת מדינת ישראל ולאחר שקמה.²⁸⁵ יחס חיובי אך דו-ערכי לגולה מאפיין גם את ילידי הארץ, עוד לפני השואה – ולעתים בניגוד לעמדות הפומביות הנחרצות של המנהיגות החברתית והחינוכית.²⁸⁶ מכאן הוכחה נוספת לנחיצות שמיעת קולות העבר וההווה לא רק של המחנכים אלא של המתחנכים, ובכללם הנוער העולה, שקליטתו בתקופת היישוב ובראשית המדינה נחקרה רק בעשורים האחרונים.²⁸⁷

* 'הדימויים הסותרים של הערבי' שנמצאו בעיתונות בתי-הספר עולים בקנה אחד עם מה שציינו אליעזר ריגר²⁸⁸ ואניטה שפירא,²⁸⁹ וסיכם עוז אלמוג: 'הערבי כעברי', או 'מודל של יהודי חדש' רומנטי בנוסח איש-ערב – כנגד 'הערבי כבן תרבות נחשלת', צאצא לאח הדחוי והמושפל 'שמעאל ו'עמלק' – אויב צמא דם ואכזר'.²⁹⁰ עם זאת, את שהדגמנו באשר ליחסו של הנוער הארץ-ישראלי כלפי הערבים בשנות העשרים והשלושים יש לפרט גם באשר ליחסו של הנוער בתקופות הבאות, ולהיעזר לשם כך בהיסטוריה הרעיונית של גורני,²⁹¹ הן בסוגיה זו בתקופת היישוב, במחקריה של אניטה שפירא העוסקים בנוער רק משנות המרד הערבי (1936-1939) ואילך,²⁹² ובעיקר במחקריו של דן הורוביץ, המביא פריודיזציה מפורטת של היחס לערבים בשנות המדינה.²⁹³

* המקום המרכזי של חוץ לארץ בעולמם של בני 'דור בארץ' נפקד אצל חוקרי דמותו של הנוער העברי, ובכללם הורוביץ,²⁹⁴ רייכל,²⁹⁵ אניטה שפירא²⁹⁶ ואלמוג,²⁹⁷ המאזנים את 'האתנוצנטריות התרבותית והרוחנית' של הצבר באזכור השכלתו הכללית והספרות המתורגמת שקרא. חקר עיתוני התלמידים בגימנסיות העירוניות מראה קשר רב ומגוון עוד יותר לחוץ לארץ. הוא בולט מאוד במדורי הספרים והאישים, הסיפורים והאגדות, המידע והידע למיניהם. כאן יש להמשיך בעקבות רייכל, המוכיחה שחניכי העיר בלטו בהשכלתם הכללית, ובני הקיבוץ עלו בכך על בני המושבות: יש להידרש לתת-אוכלוסיות – צורת היישוב, הגיל, הזרם החינוכי וכד' – ולבדוק זאת גם משנות השלושים ואילך. תוספת מחקרית שלא נזכרה כמעט עד כה (למעט אצל שפירא²⁹⁸) היא ההתייחסות לעניים

285. דון-יחיא וליבמן (לעיל הערה 27).

286. דרור (לעיל הערה 166).

287. שפירא, חרב היונה.

288. ריגר, החינוך העברי בארץ-ישראל.

289. שפירא, חרב היונה.

290. אלמוג, הצבר – דיוקן, עמ' 292-296.

291. גורני, השאלה העברית והבעיה היהודית.

292. שפירא, חרב היונה.

293. הורוביץ (לעיל הערה 254).

294. שם.

295. רייכל (לעיל הערה 11).

296. שפירא, יהודים חדשים יהודים ישנים.

297. אלמוג, הצבר – דיוקן.

298. שפירא, חרב היונה; הנ"ל, יהודים חדשים יהודים ישנים.

ולמסכנים בכל מעגלי הקהילה, מבית-הספר והעיר עד העם והעולם. גישה חברתית-סוציאליסטית זו כבר מצאתי בזרם העובדים ההסתדרותי,²⁹⁹ וכאן בקרב בני הנוער העירוני המבוסס יחסית, שרק מקצתם היו חברים בתנועות נוער. נראה שהרגישות החברתית נבעה לא רק מן החברות בתנועות אלה, אלא מנורמות יהודיות ויישוביות בסיסיות שהונחלו לנוער דאז. גם בהיבט זה בדמות הנוער בעבר ובהווה כדאי להעמיק ולחקור תת-אוכלוסיות שונות.

הסוגיות בזהות הנוער העירוני החילוני הלומד בארץ-ישראל בשנות העשרים והשלושים, כפי שהודגמו על-פי עיתוני הגימנסיות העבריות בשלוש הערים הגדולות, הן מורכבות ורב-משמעיות הרבה מעבר לדמותו של הצבר היישובי והישראלי המצטיירת במחקר הקיים. במאמר הוצעו תוספות משלימות והוצג הפוטנציאל הרב הטמון בעיתוני בתי-הספר כדוגמה לחקר סוגות אוטריות יחסית בתחום ההיסטוריה החברתית של החינוך.³⁰⁰ מעגלי הקהילה המתרחבים והחורגים מעבר למרכיבים הבסיסיים של הזהות האישית והלאומית מבטאים את מורכבות דמותו של הנוער והם בני-יישום במחקר החינוכי ההיסטורי והעכשווי של גילאי הנוערים (והילדות) כאחד.

299. דרור, החינוך החברתי-ערכי בזרם העובדים' בתקופת המנדט הבריטי (1921-1948).
 300. דוגמאות לעיתונים שונים ולסוגות אוטריות יחסית ראו: אלמוג, הצבר – דיוקן, עמ' 26-29; רנה שפירא וחנה הרצוג, 'סוד כמוס' – ספרי זכרונות כראי של גיל ושל תקופה', מגמות, כה, 4 (1984), עמ' 513-530.

נספח

עיתוני תלמידים בבתי-הספר התיכוניים העירוניים
בשנות העשרים והשלושים – מדגם

בכותרות מופיעים שמותיהם המלאים של בתי-הספר התיכוניים. בסוגריים מספרי התיקים שעיתוני בתי-הספר שמורים בהם בארכיון לחינוך היהודי בישראל ובגולה באוניברסיטת תל-אביב (אח"י). ברשימת העיתונים של כל בית-ספר רשומים, מימין לשמאל, שם העיתון, מספר הגיליון שנדגם, ושנת פרסום. מספרי התיקים ושנת הוצאת העיתונים ערוכים לפי סדר כרונולוגי; השנים נכתבו בעברית, על-פי המקור.

בית-הספר הריאלי העברי, חיפה

(3.149/1 ; 4.145/2)

על הסף, ב, תרפ"ז

התלמיד, ב, תרצ"א

התלמיד, ג, תרצ"א

התלמיד, ד, תרצ"ב

התלמיד, ה, תרצ"ב

התלמיד, ב, תרצ"ו

ניצנים, א, תרצ"ט

בית-הספר התיכון בית-הכרם שעל יד בית-המדרש למורים העברי, ירושלים

(3.149/13 ; 3.147/24)

מסדה, א, תרצ"ד

משאת, ג, תרצ"ו

משאת, ה-ו, תרצ"ז

בינינו, א-ב, תרצ"ז

בינינו, ג-ד, תרצ"ז

בית-הספר התיכוני למסחר בתל-אביב

(4.149/7 ; 4.145/1)

עופר האיילים, ד, תרפ"ו

למטרה, א, תרפ"ז

למטרה, ב, תרפ"ז

בנתיבה, תרפ"ח

יובל דרור

משוטנו, תרפ"ה
ליקוטים, ב, תרצ"ג
פרי עמלנו, א, תרצ"ד
כל"בו, א, תרצ"ה
הלפיד, א, תרצ"ז

הגימנסיה העברית 'הרצליה', תל-אביב

(3.147/1 ; 4.145/12)

הניצוץ, ב, תרפ"ה
הניצן, ב, תרפ"ה
בפינתנו, ב, תרפ"ו
גיצים, ב, תרפ"ז
הד המחלקה, א, תרצ"ב
עולמנו, א, תרצ"ב
קלסיקון, א, תרצ"ג
נבט, ב, תרצ"ז

הגימנסיה העברית, ירושלים

(4.149/3 ; 4.149/2 ; /34.145)

דרכנו, א, תרפ"ג
דרכנו, ב, תרפ"ג
דרכנו, ג, תרפ"ג
הניצן (ירושלים), ב, תרפ"ו
רנים, ד, תרפ"ט
התלמיד (ירושלים), ה, תרצ"ה
לתלמיד (ירושלים), ב, תרצ"ה
לכבוד חנוכה, תרצ"ז
השקדן, ב, תרצ"ח
שתילים, א, תרצ"ט

גימנסיה 'נורדיה', תל-אביב

(4.147/9)

אומר מחלקתנו, א, תרצ"ב

גימנסיה ריאלית 'בלפור', תל־אביב

(3.149/14 ; 3.147/2)

דרור, ב, תרצ"ד

לתלמיד, תרצ"ד

פינתנו, תרצ"ד

דרור, א, תרצ"ה

דרור, ד, תרצ"ה

דרור, ה, תרצ"ה

דרור, ז, תרצ"ה

גימנסיה ריאלית 'הלפרין', תל־אביב

(3.147/3)

השבוע, הוספה ספרותית, ה, תרצ"ד

השבוע, שבועון מצוייר, ט, תרצ"ד

השבוע (ארלוזורוב), יב, תרצ"ד

השבוע (מלחמה), כז, תרצ"ד

השבוע (אויסקין), לג, תרצ"ה

השבוע (חנוכה), לט, תרצ"ה